بسم اللہ الرحمن الرحیم

بدان کہ آدمی را[1] قوتی ست دراکہ[2] منتقش می گردد در وے صور[3] اشیا چنانکہ در آئینہ
الحاق تا برائے تانیث است و آنچہ برائے مطابقت گفتہ ایم نیست زیرا کہ موصوف این قاعدہ مخصوص غرابت

لیکن در آئینہ حاصل نشود مگر صور محسوسات[4] و در قوت مدرکہ انسانی حاصل شود صور محسوسات

و معقولات و محسوس آن ست کہ بیکی از حواس پنجگانہ کہ آن باصرہ و سامعہ و شامہ و ذائقہ و

لامسہ است[8] مدرک شود و معقول آنست کہ بآنہا مدرک نشود[10] و ہر صورتی کہ در قوت مدرکہ انسانی کہ آن را ذہن

ا؎ یعنی ہر آدمی را زیرا کہ صحت و تفریع و استفنار در فصل آخر از فصول بیان حاجت در قول او کہ پس بر ہر کس لازم است کہ طریق نظر او صحت و فساد آن را بشناسد الخ موقوف بر حصول علم نسبت ہر آدمی بر حصول قوت مدرکہ است نسبت ہر آدمی چنانکہ ظاہر ست و از ین جا ظاہر شدہ علم صحت حمل ہائے تنکیر و ارادہ فرد منتشر ۱۲ س ۳؎ قوت بحسب لغت می تواند کہ مصدر باشد بمعنی توانا شدن کہ ما یتقوی بہ را با و نامیدہ باشند و می تواند کہ مشتق باشد و اشتقاق او از برائے ما یتقوی بہ باشد چرا کہ صیغہ فعلۃ مشترک است میان ہر دو بالجملہ قوت در لغت چیزیست کہ بسبب آن تمکن و اقتدار شود بر کردن کاری ۱۲ ش۔ ۳؎ بدان کہ در حصول صور اشیاء در نفس ناطقہ محققان را اختلاف ست بعد از اتفاق بر آن کہ مدرک جمیع اشیاء، خواہ کلی یا جزئی خواہ مجرد یا مادی نفس ناطقہ است و نسبت ادراک بحواس از قبیل نسبت قطع بسکین ست بعضی بر آن رفتند کہ صورت اشیاء مطلقا در نفس ناطقہ حاصل است بعضی بالذات چون حصول کلیات و جزئیات مجردہ و بعضی بواسطہ حواس چون صور جزئیات جسمانیہ چرا کہ مدرک اشیاء مطلقا نفس ناطقہ است۔ پس اگر در صورتے کہ ادراک و علم عبارت از اوست در حواس حاصل شود لازم آید کہ امرے کہ ادراک و علم بر و قائم ست مدرک و عالم نباشد و امرے کہ ادراک و علم باو قائم نیست مدرک و عالم باشد و این ہر دو باطل است و جمہور بر آن رفتہ اند کہ صور کلیات و جزئیات مجردہ در نفس ناطقہ حاصل است و صور جزئیات جسمانیہ در حواس کہ آلات نفس ناطقہ اند بمنزلہ الواح در کنار اطفال ہذا خلاصۃ ما فی الشرح ۱۲ ۴؎ مذہب جمہور مشائین این ست کہ حصول صورت در آئینہ وہمی ست و اغلاط حس ست و بحقیقت مرئی صورت خارجی است کہ مقابل آئینہ ست بواسطہ انعکاس نظر بسطح صیقلی از سطح آئینہ ست بسوئے او در صورت خارجی از ان حیثیت کہ مرئی است عکس ست و از ان حیثیت کہ خارجی است صاحب عکس ۱۲ ش ۵؎ یعنی فی الجملہ زیرا کہ غیر صور مبصرات در آئینہ ممتنع الحصول است لیکن چون حال آئینہ پیش مخاطب مبتدی ظاہر و مکشوف شود اعتماد بر فہم او کردہ تعبیر از مبصرات بمحسوسات کرد تا لازم نیاید اختلال سوق یا توہم انحصار صور حاصلہ در عقل باصور معقول مبصرہ در عدیل۔ پس اگر در اول مبصرات گفتی سوق اقتضائے آن می گردد کہ در عدیل نیز مبصرات گوید و اگر در عدیل مبصرات گفتی توہم می شد کہ صور حاصلہ در عقل منحصر باشد در معقول و مبصر ۱۲ ش ۶؎ وہو قوۃ فی ملتقی عصبتین من مقدم الدماغ مجوفتین یتفارقان حتی یتلی قیاد یتقاطعا تقاطعا صلیبا و یصیر تجویفہما واحدا ثم یتباعدان الی ا۔ یعنی فذلک التجویف الذی ہو فی الملتقی اودع فی القوۃ الباصرۃ و یسمی مجمع النور ۱۲ مبتدی ۷؎ وہو قوۃ فی زائدتین ناشئتین من مقدم الدماغ مشتبہین بحلمتی الثدی والجمہور علی ان الہواء متوسطۃ بین القوۃ الشامۃ و ذی الرائحۃ الاقرب فالاقرب الی ان یصل بایجاد الشامۃ فتدرکہا مبتدی ۸؎ یعنی قوتیکہ پراگندہ است در جمیع جلد بدن لیکن بتفاوت چرا کہ این قوت در جلد باطن کف قوی است خصوصا در جلد اصابع بخصیص انملہ سبابہ ۱۲ ش ۹؎ یعنی بہ سبب استعانت ہیچیک از ین حواس پنجگانہ ظاہری ۱۲ ۱۰؎ یعنی از شان او نباشد کہ مدرک شود بتفصیلیکہ گذشت خواہ بنفس عقل مدرک شود یا بمداخلت یکی از حواس باطنی ۱۲۔

خوانند حاصل شود یا تصور باشد یا تصدیق زیراکہ آں صورتِ حاصلہ اگر صورتِ نسبت چیزیست بچیزے[۱] بایجاب چنانکہ گوئی زید نویسندہ است یا بسلب[۲] چنانکہ گوئی زید نویسندہ نیست آں صورت را تصدیق[۳] خوانند واگر آں صورتِ[۴] حاصلہ غیر صورت نسبت مذکور است آں را تصور خوانند۔ پس علم کہ عبارت از ادراک ست منحصر شد در تصور[۵] و تصدیق۔ فصل بعد ازیں معلوم شود کہ نسبت چیزے بچیزی خواہ بایجاب خواہ بسلب بر سہ وجہ است یکی[۱] حملی چنانکہ معلوم شد دوم[۲] اتصالی چنانکہ گوئی اگر آفتاب بر آمدہ باشد روز باشد یا گوئی نیست چنیں کہ اگر آفتاب بر آمدہ باشد شب باشد سوم انفصالی[۳] چنانکہ گوئی ایں عدد[۹] یا زوج[۱۰] باشد یا فرد[۱۱] یا گوئی نیست[۱۲] چنیں کہ ایں شخص یا انسان باشد

---

[۱] یعنی اگر تصور است تصدیق نیست واگر تصدیق ست تصور نیست واگر تصور نیست تصدیق ست واگر تصدیق نیست تصور است چہ انفصال حقیقی را چہار متصلہ لازم ست دو باعتبار منع جمع دو باعتبار منع خلو ۱۲ ش [۲] یعنی بایں طریق کہ بصورت نسبت ایجاب باشد یعنی ادراک وقوع بروجہ اذعان وقبول ۱۲ ش [۳] یعنی بایں طریق کہ آں صورت نسبت سلب باشد یعنی ادراک لا وقوع بروجہ اذعان وقبول ۱۲ ش [۴] یعنی اگر نسبت حکمیہ درمیان دو تصور یافتہ شود تصدیق اش خوانند زیراکہ اثبات ایجاب یا سلب شئی می کند ۱۲ ش [۵] قید صورت است نسبت و مراد بتصور تصور ساذج ہست چہ تصور مطلق عین مقسم ست وخلاصہ دلیل حصر آں کہ صورت حاصلہ در ذہن اگر صورت وقوع یا لا وقوع است بروجہ اذعان وقبول آں را تصدیق گویند اگر صورت نیست بغیر صورت وقوع ولا وقوع بروجہ اذعان وقبول آں را ساذج خوانند خواہ صورت وقوع ولا وقوع نباشد خواہ صورت وقوع ولا وقوع بودہ بروجہ اذعان وقبول۔ چنانچہ در صورت شک ووہم ست ۱۲ ش [۶] نہ گوئی کہ علم وادراک اعم است از صورت حاصلہ در قوت مدرکہ انسانی نہ مجمل آں وانحصار اخص از اقسام مستلزم انحصار اعم در آں اقسام نیست چراکہ میگوئیم مراد بعلم وادراک علم وادراک انسانی ست مطلق علم وادراک چنانچہ کلام سابق موید آنست ۱۲ ش [۷] یعنی منسوب باتصال واتصال عبارت از تحقق نسبتی است نزد تحقق نسبت دیگر بطریق لزوم یا بر سبیل اتفاق ۱۲ ش [۸] یعنی منسوب بانفصال وانفصال عبارت از جدائی نسبت ست از دیگر در عالم تحقق یا انتفا یا در عالم تحقق در عناد بطریق عناد ودر اتفاقیہ بر سبیل اتفاق ۱۲ ش [۹] قولہ ایں عدد یعنی امریکہ اشیاء را باو شمرند واو نصف مجموع حاشیتین قریبتین باشد وخواہ حاشیتین بعیدتین ومتساویین در تعدد وبعضی فرمودہ اند کہ عدد امریست منقسم بالذات کہ اشیاء را باو شمرند وعدد بہیچ یک ازیں دو معنی متناول واحد نیست بخلاف عدد بمعنے ثانیہ کہ متناول واحد ست ۱۲ ش [۱۰] یعنی منقسم بالذات بدو قسم برابر اعم از آں کہ ہر یک ازاں دو منقسم شود بدو قسم برابر وایں قسم را زوج الزوج گویند چوں اربع یا منقسم نبود بدو قسم برابر وایں قسم را زوج الفرد گویند چوں شش ۱۲ ش [۱۱] یعنی منقسم بالذات بدو قسم برابر یعنی نسبت فردیت عدد واحد ست ونسبت زوجیت عدد در عالم تحقق وانتفا ۱۲ ش [۱۲] یعنی حیوانیت ایں اخص جدا نیست از نسبت حیوانیت باو در عالم تحقق با منافاتیکہ تحقق انسانیت باو مستلزم تحقق نسبت حیوانیت ومستلزم انتفائے نسبت انسانیت باو ست مخفی نماند کہ مقسم نسبت حملی واتصالی وانفصالی اگر نسبت خبریہ ست کلام بر ظاہر خود محمول است احتیاج بتقدیر مضاف نیست و اگر مقسم نسبت علمیہ ست بدست تقدیر مضاف یعنی ادراک متعلق حملی واتصالی وانفصالی ۱۲ ش

یا حیوان ۔ پس ادراکِ نسبتِ حملی و اتصالی و انفصالی بایجاب یا بسلب تصدیق

یعنی ما وراءِ ادراکِ نسبتِ حملی و اتصالی بایجاب یا بسلب تصور باشد ۱۲ ش

باشد و آں را حکم نیز خوانند و ادراکِ ما ورائے اینہا تصور باشد و چوں تصدیق ادراکِ

نسبتِ چیزے بچیزے بایجاب یا بسلب ناچار است او را از سہ تصور یکی تصورِ منسوب الیہ کہ

آں را محکوم علیہ خوانند دوم تصورِ منسوب کہ آنرا محکوم بہ خوانند سوم تصورِ نسبت میان کہ آں را

نسبتِ حکمیہ خوانند مثلاً در تصدیق باآنکہ زید قائم نیست ناچار باشد از تصورِ زید کہ محکوم علیہ

ہمچنیں تصدیق باآں کہ زید قائم نیست ۱۲

است و از تصورِ قائم کہ محکوم بہ است و از تصورِ نسبت میانِ زید و قائم کہ نسبتِ حکمیہ است تا بعد

محمول

ازاں ادراکِ آں نسبت بروجہ ایجاب یا بسلب حاصل شود ۔ پس ہر تصدیق موقوف باشد بر تصور

ل جملہ معترضہ باشد یا گفتہ شود کہ حکم مذکور متفرع بر مقدمہ اولیٰ ست و تعریفش نظریست کہ محتاج باین مقدمہ کہ ہر ادراکِ نسبت چیزے بچیزے بایجاب یا بسلب را نیز خوانند و تقدیر ایں مقدمہ در عبارت مستبعد ست جدا از براکہ مقدمہ نقلیہ ست و ذہن با واصلا مناق نمی شود و بعد از تقدیر ایں مقدمہ تفریع حکم مذکور بر ہمیں است زیرا کہ دلیل بریں تقدیر شکل اول است آں بین الانتاج ست ۱۲ ش ۲ چہ ادراکِ وقوع یا لا وقوعِ نسبتِ محکوم بہ بر محکوم علیہ بروجہ اذعان و قبول بے تصورِ نسبت محال ست و تصورِ نسبت بے تصورِ منتسبین یعنی محکوم علیہ و محکوم بہ محال ست ۱۲ ۳ و مطلق قضایا در قضایائے حملیہ موضوع خوانند و مقدم خوانند در قضایائے شرطیہ منسوب الیہ گفتند بنا بر آں کہ نسبت دادہ شد بسوئے او منسوب بہ را و محکوم علیہ خواندن او بنا بر آنکہ حکم کردہ شود بروی بہ محکوم ۱۲ ش ۴ و مطلق قضایا و محمول خوانند در قضایائے حملیہ و تالی خوانند در قضایائے شرطیہ و منسوب بہ گفتن بنا بر آں کہ نسبت دادہ شدہ او را بسوئے منسوب الیہ یا آنکہ نسبت را رفع گردانیدہ شدہ بسلب او ۱۲ ش ۵ نسبت بین بین گفتن یا بنا بر آنکہ واسطہ ست میان منسوب الیہ و منسوب بہ و خصوصیت ہر یک نظارہ یا بنا بر آں کہ واسطہ ست میان وقوع و لا وقوع و متعلق ہر یک می تواند شد ۱۲ ش ۶ و اما حکمیہ خواندن بنا بر آنکہ صواب ست حکم یعنی ادراکِ وقوع یا لا وقوع از قبیل نسبتِ تعلق بفتح لام متعلق یعنی وقوع یا لا وقوع بکسر لام یا بنا بر آں کہ منسوب بمعنی نسبت بین بین از قبیل نسبت فرد بطبیعت یا بنا بر آنکہ منسوب است حکم یعنی محمول از قبیل نسبت مقتضی بفتح بمقتضی بکسر چہ محمول منشا نسبت ست لیکن تسمیہ حکمیہ بریں تقدیر باعتبار قضیہ حملیہ ست کہ اوسط قضایا است ۱۲ ۷ و آں اتحاد زید و قائم است در خارج نظر بعقل بقول بعضی و اتصاف زید ست بقول بقیام اما ۔۔۔ و آں کہ گفتہ اند کہ نسبتِ حکمیہ در قضیہ مذکورہ ثبوت قیام است بزید یا ربط است با اتصاف زید بقیام ۱۲ ۸ یعنی بعد از تصورات ثلثہ مراد بعدیت ذاتیہ است نہ بعدیت زمانیہ ۱۲ ۹ خلاصہ معنی عبارت آنست کہ در ہر تصور تصدیق ناچار است از سہ تصور بنا بر آں کہ تصدیق مطلقاً ادراکِ نسبت چیزے ست بچیزے بایجاب یا بسلب ہمچناں کہ در تصدیق خاصہ ناچار است از سہ تصور بنا بر آں ہمچنیں علت کہ حقیقت تصدیق ادراک نسبت چیزے ست بچیزے بایجاب یا بسلب ۱۲ ش

محکوم علیه و تصورِ محکوم به و تصورِ نسبتِ حکمیه لیکن هیچ کدام ازین تصورات ثلثه[1] نزدِ اہلِ تحقیق جزءِ
تصدیق نیست فصل بدانکه تصور بر دو قسم ست یکی آنکه در حصولِ او احتیاجِ[2]
بنظری و فکری نباشد چون تصور حرارت[3] و برودت و سیاہی و سفیدی و مانندِ
آن و این قسم را تصور ضروری[4] خوانند دوم آنکه در حصولِ او احتیاج باشد بنظری و فکری چون
(در بعض نسخ بدیہی ۱۲)
تصورِ روح[5] و ملک[6] و جن[7] و مانندِ آن و این قسم را تصور نظری خوانند۔ و برہمین قیاس تصدیق
(بنا بر آنکه حصول او نمی باشد مگر بنظر ۱۲)
نیز بر دو قسم ست یکی تصدیق ضروری که محتاج نباشد بنظری و فکری چون تصدیق بآنکه آفتاب
(در بعضے نسخہا تصدیق بدیہی گویند ۱۲)
روشن[8] است و آتش گرم ست دوم تصدیق نظری که محتاج باشد بنظری و فکری چون تصدیق بآن که

---

[1] و قید نزد اہل تحقیق قید نفی ست نہ قید منفی ست پس وارد نشود که از سابق متوہم شده جزئیت تصورات ثلثه از تصدیق نزد اہل تحقیق و تعبیر از حکماء باہل تحقیق اشارات ست برجحان مذہب حکماء بر مذہب امام و مذہب مستحدث چنانکه فی الجملہ اشارات باب در ماسبق واقع شده ۱۲ ش [2] مخفی نماند که عدم احتیاج در صفت کمال ست ہرچند صفت عدمیہ است و احتیاج در صفت نقصان ست ہرچند صفت وجودیہ است و ایضاً کاسب و موضوع فن ست و مقصود بالذات در فن بیان احوال او ست۔ پس ازیں جہت مصنف قدس سرہ قسم ضروری را تقدیم نموده فرموده ۱۲ ش [3] ظاہر آن ست که مراد بتصور آنہا تصور اشخاص آنہاست که در ضمن احساس بحس ظاہری حاصل شود ۱۲ ش [4] اما ضروری خواندن بنا برآن که ناچار ست از او اہل نظر را در تحصیل نظریات بلکه ناچار ست جمیع حیوانات را چه ہیچ حیوان ازو خالی نمی تواند بود اما بدیہی خواندن بنا برآن که این قسم فی الجملہ ببداہت که در لغت بمعنی توجہ است حاصل می شود ۱۲ ش [5] که حاصل است از تعریف بجوہر مجردے که متعلق باشد ببدن انسان تعلق تصرف و تدبیر بمذہب جمہور حکما یا جسم بخاری که متکون شود از الطف اجزاء اغذیه و نسبت گردد از قلب بمذہب بعض ۱۲ ش۔ [6] قول ملک که حاصلیست از تعریف او بجسم نورانی که متشکل بشود باشکال مختلفه بمذہب جمہور متکلمین و ملک نزد حکماء از جملہ عقول و نفوس مجرده است ۱۲ ش [7] قول جن که حاصل ست از تعریف او بجسم ناری که متشکل بود باشکال مختلفه بمذہب جمہور متکلمین ۱۲ ش۔
[8] و تصدیق باین قضیه از قبیل مشاہدات ست بلکه صبیان را نیز بواسطه حس ظاہری ۱۲ ش

کبری

صانع عالم موجود است و عالم حادث ست[1] و غیر آن

فصل

تصور نظری را تصور ضروری

یعنی آفریننده ۱۲ ش

و تصدیق نظری را از تصدیق ضروری حاصل میتوان کرد بطریق نظر و فکر و آن عبارت است از ترتیب[2] تصورات یا تصدیقات حاصله بر وجهیکه[3] ادا کند بحصول تصوری یا تصدیقی که حاصل[4] نبوده باشد چنانکه تصور حیوان[5] را با تصور ناطق جمع کنی و گوئی حیوان ناطق[6] ازینجا تصور انسان که حاصل نبوده باشد حاصل شود چنانکه تصدیق بآنکه عالم متغیرست با تصدیق بآنکه هرچه متغیرست حادث ست جمع کنی و چنیں گوئی

ضروریه باشند یا منتهی بتصورات و تصدیقات ضروریه ۱۲

یعنی متصور و مصدق بهما ۱۲

---

[1] حادث است بحدوث ذاتی یعنی محتاج ست در وجود بفاعل یا بحدوث ذاتی یعنی مسبوق ست وجود او بعدم بر تقدیر اول قضیه کلیه ست و بر تقدیر ثانی جزیه باصل حکم ۱۲ ش (ف) یعنی ممکن است بامکان وقوعی نفس امری اگر قضیه مذکوره جزیه یا کلیه خارجیه باشد یا بامکانی ذاتی اگر قضیهٔ مذکوره کلیه حقیقیه باشد و اول اولی ست زیرا که مقصود اثبات احتیاج است بمنطق بالفعل اثبات امکان احتیاج چنانچه ظاهر ست ۱۲ ش بدانکه تقسیم در لغت بمعنی تحلیل و تجزیه است و تقسیم کل یا جز عبارت ازیں معنی که در اصطلاح ضم قیود متباینه یا متغائره است با مفهوم کلی تا حاصل شود از انضمام قیدی بآن مفهوم کلی قسمی و تقسیم کلی بجزئیات عبارت ازیں معنی است و ضم قیود را تقسیم حقیقی گویند چنانکه گوئی حیوان یا حیوان ناطق است یا غیر حیوان ناطق و ضم قیود متغائره را تقسیم اعتباری گویند چنانکه حیوان یا حیوان ضاحک ست یا حیوان کاتب و ناچار است در تقسیم اعتباری از اعتبار حیثیت در مفهومات اقسام ۱۲ [2] ترتیب در لغت گردانیدن شئ است بحیثیتی که هر جز از اجزا آں در موقعے که لائق باوست واقع شود و در اصطلاح گردانیدن اشیاء متعدد است بر وجهیکه اطلاق توان کرد بر وی اسم واحد را بعضے را از اشیاء نسبتے باشد ببعضی دیگر بتقدیم و تاخیر در واجب ست عمل ترتیب دریں مقام بر معنی لغوی اگر تقدیم اخص بر اعم در نظر تصوری و تقدیم کبری بر صغری مثلاً در نظر تصدیقی جائز نباشد و مثل ناطق حیوان نظر تصوری نباشد و مثل کل متغیر حادث والعالم متغیر نظر تصدیقی نباشد چنانچه مشهور ست والالازم آید عدم مانعیت تعریف و واجب ست حمل ترتیب بر معنی اصطلاحی اگر تقدیم اخص بر اعم در نظر تصوری و تقدیم کبری بر صغری مثلاً در نظر تصدیقی جائز باشد مثل ناطق حیوان نظر تصوری باشد و مثل کل متغیر حادث والعالم متغیر نظر تصدیقی باشد چنانچه شیخ ابو علی رئیس ابن سینا در بعضے تصنیفات خود بان تصریح کرده قریب تحقیق است والالازم آید عدم جامعیت تعریف و اضافت ترتیب بتصورات و تصدیقات مبنی بر تحریر ست چنانچه ظاهر ست و مراد بتصورات و تصدیقات با فوق تصور واحد تصدیق واحد ست تا شامل شود تعریف مثل حیوان ناطق و قیاس بسیط را و بریں قیاس ست که در تعریفات این فن واقع شود ۱۲ ش [3] برساند آں تصورات و تصدیقات مرتبه ماهیت حاصله و ترتیب نزد عدم مانع مثل موت دائما بحسب شخص و بحسب نوع ۱۲ ش [4] پس مرتب از وجهیکه مطلوب ترتیب مذکور حصول ست و آں وجه حاصل نبوده باشد تا تحصیل حاصل لازم نیاید و حاصل بوده باشد پیش او از وجه دیگر تا طلب مجهول مطلق لازم نیاید ۱۲ ش [5] مخفی نماند که این کلام میتواند که تمثیل نظر با ترتیب باشد و میتواند که تصویر دعوی مذکور باشد یعنی قول او نظری را از تصور ضروری الخ ۱۲ ش [6] یعنی بدیں وجه تعقل کنی نه آنکه تلفظ ۱۲ ش [7] زیرا که ما موصل مجهول معنی است نه الفاظ چنانچه عنقریب بیاید ۱۲ ش

که عالم متغیرست و هرچه متغیرست حادث ست ازینجا تصدیق بآنکه عالم حادث[1] ست

حاصل شود **فصل** امتیازِ[2] آدمی از دیگر حیوانات بآنست که او مجهولات را از معلومات

نظریه را از معلومات ضروریه یا منتهی بضروریه ۱۲ ش

بطریق نظر حاصل میتواند کرد بخلافِ سائرِ حیوانات . پس برهمه کس لازم ست که

بروجه ثواب ۱۲ ش

طریق نظر و صحت و فساد آنرا بشناسند تا چون خواهند که هر مجهول تصوری یا تصدیقی را از معلومات

تصوریه یا تصدیقیه بروجه صواب حاصل کنند توانند کرد، و کسانیکه من عند الله مؤید باشند

متبادر از کلام یائے ببب ست و متبادر بسبب طبیعت خلافی ست ۱۲ ش

بنفوسِ قدسیه[3] ایشان در دانستنِ چیزها محتاج بنظر نباشند[4] **فصل** بدانکه در عرفِ علمائے این فن

یعنی تصورات معلومه ... معروف ... ۱۲ ش

آن تصوراتِ مرتبه را که موصل شوند بتصور دیگر معرف[5] و قولِ شارح خوانند و[6] آن

یعنی تصدیقات ... ۱۲ ش

تصدیقاتِ مرتبه را که موصل شوند بتصدیق دیگر حجت[7] و دلیل خوانند

---

[1] بحدوث ذاتی و آن عبارت از احتیاج موجود ست در وجود بمعنی برابرست که عدم بر وجود او سبقت کرده باشد و مقابل اوست قدم ذاتی یا بحدوث زمانی و آن عبارت از سبقت عدم است زمانا بر وجود موجود مقابل اوست قدم زمانی ۱۲ ش [2] یعنی هر آدمی و حمل آدمی بر هر آدمی بجهت آنست که قول او در ما بعد که پس بر همه کس لازم ست الخ برین مقدمه متفرع توان شد که حاصل نبوده باشد ۱۲ ش [3] که عبارت از نفوسی ست طاهره و پاکیزه از کدورات جسمانیه که متصل اند بمبادی عالیه و بعضی فرموده اند که نفس قدسی نفسی ست که ترقی و عروج کرده باشد از مرتبهٔ تعلم و فکر جمیع اشیا و قدسی شده باشد ۱۲ ش [4] و امتیاز ایشان از سائر حیوانات بلکه از سائر افراد انسان بنفس قدسی باشد و ادراک اشیا بطریق حدث و حدث سرعت انتقال ذهن ست از مبادی بمطالب بتحصیل مجهولات از معلومات بنظر و ایشان را باصلاح و فساد نظر کاری نباشد ۱۲ ش [5] چون بیان حاجت متضمن بیان موضوع تصدیق موضوع نبود از برائے بیان موضوع منطق فصل علیحده ایراد نموده فرمود ۱۲ ش [6] وجه معرف خواندن آنست که معرف در لغت شناسا گردانده است و تصورات مرتبهٔ مذکوره شناسائی گردانند هر کسے را بر ماهیت معرف و سبب قول گفتن آن که قول مرادف مرکب است بحسب اصطلاح این فن و تصورات مرتبه مذکوره نیز مرکب اند ۱۲ ش [7] اما حجت خواند بجهت آن که حجت بمعنی غلبه کردن یا فعل است که اشتقاق از برائے تا بح است یعنی چیزیکه باو غلبه کرده شود برامرے و کسی که تمسک می کند با تصدیقات مرتبه مذکوره غلبه می کند بر خصم خود و علم او غلبه می کند بر جهل او بر تقدیر اول تسمیه از قبیل تسمیه مسبب است باسم سبب بنا بر مبالغه در سببیت کانه نفس سبب ست و اما دلیل خواندن بنا بر آن که دلیل در لغت راه نماینده است و تصدیقات مرتبهٔ مذکوره نیز راه نماینده است طالب را بمطلوب که نتیجه است ۱۲ ش

پس مقصود درین فن دانستنِ معرف وحجت ست وشکی نیست که معرف وحجت فی الحقیقت

معانی ست نه الفاظ مثلاً معرفِ انسان معنی حیوانِ ناطق ست لفظِ آں وحجت حدوثِ عالم معنی
(وهو ما یصدق بشئ ۱۲) (ای صاحب الفاظ)

قضایائے مذکوره است نه الفاظ آں پس صاحب ایں فن را بالذات احتیاج بالفاظ نیست
(یعنی استفاده) (بجهت کسی بیان الفاظ ۱۲)

لیکن چوں تفہیم وتفہیم معانی بالفاظ وعبارت است ازیں جهت واجب شد بروے که نظر کند در
(یعنی فائده ۱۲) (یعنی بر صاحب ایں فن ۱۲)

حال الفاظ باعتبارِ دلالت اور بر معنی فصل دلالت بودنِ شئی ست بحیثیتی که از علم بودی لازم آید

علم بشئی دیگر وآں شئی اول را دال گویند وثانی را مدلول ووضع تخصیصِ شئی ست بشئی دیگر بروجهیکه

از علم بشئی اول حاصل شود علم بشئی ثانی پس وضع سببی ست از اسباب دلالت واقسامِ دلالت بحکم
(یتبع ۱۲) (ودرمیان هردو نسبت عام وخاص مطلق ست ۱۲)

استقرار برسه قسم ست اول دلالتِ وضعیه راکه وضع را درو مدخل ست وآں در الفاظ باشد
(ای جعل جاعل را دخل درو است ۱۲)

---

۱ وتقریر دلیل آں که مقصود یا معرفت دریں فن موصل بتصور وموصل بتصدیق ست وهر موصل بتصدیق حجت ست نتیجه دهد از شکل اول که مقصود بالمعرفه دریں فن معروف وحجت ست ۱۲ ش ۲ اگرچه ظاهر چناں الفاظ را در ایصال مدخل ست چراکه الفاظ دال اند بریں موصل وتعقل معانی مخصه بے تخیل الفاظ عادة متعسر بلکه متعذر است ۱۲ ش ۳ معنی که مضاف است بحیوان ناطق وبریں تقدیر مراد بحیوان ناطق لفظ حیوان ناطق است ۱۲ ش ۴ وازیں سخن ظاهر می شود که قیاس مسموع بحقیقت قیاس نیست بلکه اطلاق قیاس برسبیل مجاز است از قبیل تسمیه دال باسم مدلول ۱۲ ش ۵ یعنی ازاں حیثیت که صاحب ایں فن ست یعنی متکفل بیان موصل تصوری وتصدیقی است ۱۲ ش ۶ یا در افاده واستفاده معرف وحجت یا در افاده واستفاده مجهولات از معلومات مکتسب یا در افاده و استفاده مطلق معانی تا طالب را قصوری عارض نه شود که بسبب آں از فهم معنی باز ماند ۱۲ ش ۷ چناں که حاصل می شود از علم مصنوعات علم بصانع حکیم یا لازم آید علم آں شئی بدیگر چناں که حاصل از علم به بودن ابر ظن به بودن باراں ۱۲ محمد زکریا مرحوم ۸ مراد از تخصیص شئی بشئی تعیین بمقابله شئی ست بحیثیتے که چوں فهمیده شود اول فهمیده شود ثانی نه حصرے که متبادر ست جانب مهم از لفظ تخصیص پس وارد نه خواهد شد انتقاض بوضع مشترک ومرادف چنانکه نیست ۱۲ محمد زکریا ۹ گفته شود حصر دلالت دریں اقسام ثلثه غیر صحیح است جهت بودن دلالت اسباب عادیه بر مسببات آنها چوں دلالت هاله مهتاب برکثرت باراں خارج ازیں قسم برائے ایں که خواهیم گفت که اسباب عادیه خالی نیست ازیں که یا صادر شوند از صاحبان شعور یا نه. پس در صورت اول باشد دلالت وضعیه ودر صورت دوم باشد طبعیه پس اگر گفته شود که خلاص گشتی از اشکال که وارد می شود به بودن دلالت منحصر در اقسام ثلثه باعتبار صادر بودن آں از ذی شعور وغیر آں لکن چه خواهی گفت دریں که متوجه می شود بر تو از اعتبار کردن تو ایں امر را ایں که دلالت باشد اُح اُح بر درد سینه. دلالت وضعیه جهت صدور آں از نفس شاعره باآں که تو قائل هستی به بودن آں دلالت طبعیه گوئیم که صدور آں از نفس شاعره غیر مسلم جواز صدور آں از قدیم الشعور. بر تقدیر تسلیم خواهیم گفت که صادر می شود از نفس شاعره یا عدم شعورش بدلالت ۱۲ بکذا فی بعض شرح سلم العلوم

۱۲ ۱۲ ۱۲ ۱۲ ۱۲

چوں دلالت لفظ زید بر ذاتِ وی ودر غیر الفاظ باشد چوں دلالتِ خطوط و عقود و

کہ آں ماہیت انسانیہ مع التشخیص ست

اشارات و نصب بر معانی کہ از ایشاں مفہوم گردد دوم دلالتِ عقلیہ کو بمقتضائے

بضمتین جمع نصبۃ وہی ما وضع لمعرفۃ الطریق ۱۲

عقل ست و ایں نیز در الفاظ باشد چوں دلالت لفظ دیز کہ مسموع باشد از ورائے

لے اقتضائے عقل را در آں دخل ست ۱۲

مقلوب زید ۱۲

جدار . بر وجود لافظ و در غیر الفاظ چوں دلالتِ مصنوع . بر صانع سوم دلالتِ طبعیہ

بالکسر دیوار جدر بضمتین جمع ۱۲

کہ بمقتضائے طبع باشد و ایں در الفاظ یافتہ شود چوں دلالتِ اُح اُح بر دردِ

لے اقتضائے طبع را دراں دخل بود ۱۲

سینہ و در غیرِ الفاظ باشد چوں دلالتِ حمرت . بر خجل و صفرت . بر وجل فصل آنچہ

سرخی ۱۲ زردی بکسر جیم ترسندہ شرمندہ ۱۲

از دلالت معتبر ست دلالتِ لفظیہ وضعیہ ست زیرا کہ فائدہ و استفادۂ معانی معتاد

دریں جا ۱۲ عادت کردہ شدہ ۱۲

بایں طریق ست و ایں دلالت منحصر ست در مطابقت و تضمن و التزام و مطابقت دلالتِ

لے اگر باشد میان دال مدلول علاقہ ذاتی و آں عبارت است از علاقہ تاثیر بشیئ چوں دلالت مؤثر . بر اثر و دلالت یکے دو اثر . بر دیگر ۱۲ ش ہے و اعتبار ایں قید . برائے ایں ست تا حاصر شود دلالت لفظ دیز . بر وجود لافظ بنا بر آں کہ مسموع از مشاہدہ دانستہ می شود وجود لافظ آں بمشاہدہ نہ دلالت لفظ . بر آں عقلا و لیکن مسموع از ورائی جدار پس نمی دانیم وجود لافظ آں را مگر بدلالت لفظ بر آں عقلا ۱۲ ہکذا فی حواشی المسلم علی شرح الشمسیہ تہ کہ ایں دلالت اثر . بر موثر است و دلالت بموثر . بر اثر چوں دلالت آتش بر دود . و دلالت یکے دو اثر . بر دیگر چوں دلالت گرد . بر حرارت ۱۲ محمد زکریا مرحوم ٣ہ بداں کہ نزد اطبا ثابت است کہ خون در جسم مرکب روح است . پس ہر گاہ وقت خجالت بحسب اقتضائے طبیعت روح قصد برآمدن می کند و بجانب اعلیٰ می آید چوں کہ مرکب او ست ہم بجانب اعلیٰ صعود می کند پس چہرۂ آں سرخ می شود چوں وقت ترسیدگی بحسب اقتضائے طبیعت بار ب می شود و بجانب اسفل می رود خون ہم در آنجا می رود پس چہرۂ انسان زرد می شود ۱۲ مولوی محمد عبدالماجد سلمہ ٤ہ و آں بودن لفظ است . بر آں حیثیت کہ ہر گاہ اطلاق کردہ شود فہمیدہ شود ازاں لفظ معنی آں بنا بر علم بوضع آں ۱۲ ۵ہ بحصر عقلی برائے ایں کہ دلالت لفظ بوضع یا اینکہ باشد بر نفس معنی موضوع لہٗ یا بر جزو آں یا بر خارج ۱۲ ۶ہ بداں کہ نزد علماء بیان نام نہادہ می شود دلالت . بر تمام ما وضع لہٗ وضعیۃ . برائے ایں کہ واضع جز ایں نیست کہ وضع کرد لفظ برائے تمام معنی و نام نہادہ می شود دلالت . بر جزو و خارج عقلیہ بنا بر آں کہ دلالت . بر جزو یا خارج جز ایں نیست کہ آں دلالت از جہت حکم عقل ست چہ حصول کل ملزوم مستلزم حصول جز لازم آمد . ہذا ترجمہ ثانی مختصر المعانی ۱۲

لفظاست بر تمام معنی موضوع لہ خود ازان جہت کہ تمام معنی موضوع لہ اوست
چون دلالتِ لفظ انسان[1] بر معنیٔ حیوانِ ناطق و تضمن دلالتِ لفظ است بر جزءِ معنی
موضوع لہ خود ازاں جہت کہ جزءِ معنی موضوع لہ اوست چوں دلالتِ لفظِ انسان[2] بر معنی
حیوان تنہا و یا بر معنیٔ ناطق تنہا و التزام[3] دلالت لفظ است بر معنیٔ خارجِ لازم موضوع لہ خود
ازانجہت کہ آں خارج لازم موضوع لہ اوست چوں دلالتِ لفظ انسان[4] بر معنی قابلِ علم و صنعت
کتابت **فصل** پوشیدہ نیست کہ لفظ بر تمام موضوع لہ خود بمجرد وضع[5] دلالت کند بر جزء موضوع
بواسطۂ[6] آنکہ فہم کل بی فہم جزء ممکن نیست لیکن دلالتِ لفظ بر خارج معنی موضوع لہ

ل[1] برائے ایں کہ انسان دلالت نمی کند بر حیوان ناطق مگر ازیں جہت کہ آں موضوع است برائے حیوان ناطق و ایں دلالت را مطابقت ازاں جہت گویند کہ لفظ مطابق است ای موافق ست برائے تمام ما وضع لہ چناں کہ می گویند طابق النعل بالنعل اذا توافقا ۱۲ ش ے[2] پس دلالت انسان بر حیوان فقط یا بر ناطق فقط دلالت لفظ ست یا جزء معنی موضوع لہٗ او کہ آں مجموع حیوان ست و تسمیۂ ایں دلالت تضمن ازاں جہت ست کہ جزء معنی موضوع لہٗ داخل ست در ضمن آں پس ایں دلالت تضمن دلالت است بر آں چیز کہ در ضمن معنی موضوع لہ است ۱۲

ے[3] تسمیۂ ایں دلالت بالتزام ازاں جہت است کہ لفظ دلالت نمی کند بر ہر یک امر خارج از معنی موضوع لہ خود بلکہ بر خارجی کہ لازم او راست ۱۲ ے[4] برائے ایں کہ دلالت انسان بر قابل علم و صنعت کتابت بواسطہ این ست کہ انسان وضع کردہ شدہ است برائے حیوان ناطق و قابل علم و صنعت کتابت خارج ازوست و لازم برائے اوست ۱۲ ہذا ترجمہ مانی القطبی ۱۲ ش ے[5] ای محتاج بکدام شرط نیست زیرا کہ کفایت می کند در دلالت مطابقی علم بوضع چہ سامع وقتیکہ دانست کہ لفظ مسموع موضوع ست برائے معنی پس ضرورت است کہ منتقل شود ذہن او از استماع لفظ جانب ملاحظۂ آں معنی و ہمیں انتقال دلالت مطابقت ست اگر گفتہ شود کہ در دلالت مطابقی علم بوضع کفایت نمی کند بلکہ ضرورت است از شرط و آں نبودن لفظ موضوع برائے معانی غیر متناہیہ است گوئیم این است ممکن ایں کہ وضع کردہ شود لفظ برائے از ہر یک از معانی غیر متناہیہ باوضاع غیر متناہیہ تا لازم آید بودن آں دال بمطابقت بر ما لا یتناہی ۱۲ ہذا خلاصۃ ما فی حواشی المنعم علی شرح الشمسیہ ے[6] پس دلالت تضمنی ہم محتاج بشرطی نبود برائے ایں کہ لفظ وقتی کہ وضع کردہ شود برائے معنی مرکب باشد دال بر ہر یک از اجزاء آں مرکب بدلالت تضمنی زیرا کہ فہم جزء لازم است فہم کل را و نیست ممکن ایں کہ باشد لفظ موضوع برائے خصوصیت معنی مرکب باشد دال بر اجزاء غیر متناہیہ تا لازم آید دلالت لفظ واحد بر امور غیر متناہیہ بدلالت تضمنی ۱۲

خود محتاج ست بلزوم آن خارج معنی موضوع لہ خود در ذہن بایں معنی کہ آں خارج

عقلاً و عرفاً ۱۲

بحیثیتے باشد کہ ہرگاہ موضوع لہ در ذہن حاصل شود آں خارج نیز حاصل شود اگر ایں چنیں

نہ باشد آں لفظ را بروے دلالتِ کلی دائمی نباشد و پیشِ اصحابِ ایں فن دلالت کلی دائمی معتبر

ای المنطقیین

است و اما پیشِ علمائے اصول و بیان دلالت فی الجملہ کافی ست پس لزوم عقلی پیشِ ایشاں

ای علم ۱۲ ای علم ۱۲

شرط نباشد بلکہ لزوم فی الجملہ بسند است فصل ہرگاہ کہ موضوع لہ لفظِ بسیط باشد و اورا

لازمِ ذہنی نباشد آنجا دلالتِ مطابقت باشد بے تضمن و التزام لیکن دلالت تضمن و التزام

بی مطابقت صورت نہ بندد و اگر موضوع لہ بسیط باشد و اورا لازمِ ذہنی بود آنجا دلالت التزام

جہت بودن لازم ذہنی ۱۲

باشد بے تضمن و اگر موضوع لہ لفظِ مرکب باشد و اورا لازمِ ذہنی نباشد آنجا دلالتِ تضمن باشد

ل؎ برائے ایں کہ لفظ دلالت نمی کند بر ہریک امر خارج از موضوع لہ اگر دلالت کند لفظ موضوع بر ہریک امر خارج لازم آید ایں کہ باشد ہریک لفظ وضع کردہ شدہ برائے معنی دال بر معانی غیر متناہیہ و آں ظاہر البطلان ست برائے ایں کہ لازم می آید استحضار نفس بر امور غیر متناہیہ و ایں محال است پس ضرور است برائے دلالت بر خارج از شرط و آں لزوم ذہنی است ۱۲ ہکذا فی حواشی المعم علی شرح الشمسیہ ۲؎ ای بودن امر خارج بدیں نہج کہ نباشد تصور موضوع لہ بدون آں جدا بر است کہ ایں لزوم ذہنی عقلاً باشد چوں بصر یہ نسبت عمی یا عرفاً چوں نسبت حاتم ۳؎ ای لفظ موضوع باشد برائے معنی بسیط کہ جزء نداشتہ باشد ۱۲ ۴؎ والتزام جہت آں کہ لازم ذہنی اورا نیست ۱۲ ش ۵؎ برائے ایں کہ تضمن و التزام مستلزم اند وضعی را کہ مستلزم است مطابقت پس مستلزم خواہند بود مطابقت را یقیناً ۱۲ ہکذا فی حواشی المعم علی شرح الشمسیہ ۶؎ زیرا کہ دلالت بر جزء موضوع لہ و لازم موضوع لہ فرع دلالت بر موضوع لہ ست پس اگر گوئی کہ ہرگاہ کہ لفظ در جزء معنی یا لازم معنی مشتہر شدہ و معنی موضوع لہ آں ترک کردہ شدہ پس یافتہ شدہ تضمن یا التزام بدون مطابقت خواہم گفت کہ دلالت بر موضوع لہ اگرچہ در آں جا بالفعل نیست اما واقع ست تقدیراً بایں معنی کہ برائے ایں لفظ معنی ست کہ اگر قصد کردہ شود بایں لفظ ہر آئینہ دلالت لفظ بر آں مطابقی باشد مولوی محمد عبد الماجد سلمہ ۱۲ .... ۱۲ .... ۱۲

۱۲ ... ... ۱۲ .... ۱۲ .... ۱۲ .... ۱۲ .... ۱۲

بلی التزام فصل لفظ را چوں در موضوع له خود استعمال کنند آنرا حقیقت خوانند
جہت بودن لازم ذہنی ۱۲

چوں در جزء موضوع له یا در خارج وی استعمال کنند مجاز خوانند و اینجا احتیاج بقرینہ
چنانکہ در تضمن ۱۲ چنانکہ در التزام ۱۲

باشد فصل لفظ را چوں یک موضوع له باشد آنرا مفرد خوانند و اگر زیادہ باشد آں را

مشترک خوانند و در ہر معنی محتاج بقرینہ باشد چوں لفظ عین و اگر دو لفظ از
کہ موضوع است برائے چشم و

برائے یک معنی موضوع باشد آنرا مترادفان خوانند چوں انسان و بشر و اگر ہر یکے
ذات و زانو وغیرہ۔ ای باشد معنی ہر دو لفظ واحد ۱۲ برائے آنکہ مباینت مفارقت است

را موضوع له دیگر باشد آن را متباینان خوانند چوں انسان و فرس
پس ہر دو لفظ متفارقان در استعمال باشد ۱۲

له لفظ اعم ست از آں کہ اسم باشد یا فعل یا حرف زیرا کہ فعل گاہی حقیقت باشد چوں قتل و قتیکہ استعمال کردہ شود در معنی خود۔ و گاہے مجاز بود مثل قتل بمعنی ضرب ضرب شدید و حرف گاہے حقیقت باشد چوں فی و قتیکہ استعمال کردہ شود بمعنی ظرفیت و گاہے مجاز بود چوں فی و قتیکہ استعمال کردہ شود بمعنی علی ۱۲ ؎۲ لفظ موضوع له آں را گویند کہ واضع لفظ را برائے آں وضع کردہ باشد نہ آں کہ در عرف برو ئے اطلاق کردہ باشد و ایں موضوع له گاہے واحد باشد و گاہے ذات و گاہے عرض ۱۲ ؎۳ چو اسد کہ وضع کردہ شدہ است اولاً برائے حیوان مفترس بعد آں نقل کردہ شد جانب مرد شجاع جہت علاقہ متحققہ بیان منقول عنہ و منقول الیہ۔ پس استعمال اسد در اول بطریق حقیقت ست و در ثانی بطریق مجاز ۱۲ ؎۴ حقیقت در اصل مصدر ست بمعنی فاعل از حق الشئی اذا ثبت یا بمعنی مفعول از حقیقت اذا ثبت بعد آں نقل کردہ شد جانب کلمہ کہ ثابت باشد در مکان آں کہ اصلی است و تا در یں از جہت نقل است از وصفیت جانب اسمیت ۱۲ ؎۵ مجاز ماخوذ است از جا المعنی یجوزہ اذا تعدی و قتیکہ استعمال کردہ لفظ در معنی ثانی مجازی پس تجاوز کرد از امکان اول و از موضوع اصلی خود پس بریں تقدیر باشد مجاز مصدر میمی استعمال کردہ شدہ بمعنی اسم فاعل بعد آں نقل کردہ شد طرف لفظ مذکور۔ و گاہے توجیہ کردہ می شود بریں نہج کہ متکلم تجاوز کردہ دریں لفظ از معنی اصلی آں بجانب معنی دیگر پس آں محل جواز ست پس باشد لفظ مجاز ظرف مکان و گفت صاحب ایضاح کہ مجاز ماخوذ ست از جاز المکان مسلکہ بنا بر آں کہ مجاز طریق ست جانب تصور معنی لفظ ۱۲ ہکذا فی شرح الشمسیہ حواشیہ ؎۶ ای لفظ را چوں چند معانی موضوع له بود بدیں نہج کہ باشد آں لفظ چنانکہ موضوع برائے یک معنی باشد موضوع برائے دیگر معانی از غیر نظر جانب بعضے اول و برابر است کہ دو وضع از دو واضع یا از واضع حد یا وضع در زمان واحد یا در دو زمان باشد برابر ست کہ در آں معنی مناسبت یافتہ شود یا نہ پس مرتجل داخل در مشترک بود ۱۲ ؎۷ ماخوذ از ترادف کہ از کتب مشہور در لغت معنی آں تابع یافتہ میشود پس مترادفان در استعمال باشد ۱۲

؎۸ ای آں ہر دو معنی مختلف بودند یعنی باشد یکے از آں ہر دو لفظ برائے یک معنی و برائے دیگر معنی دیگر ۱۲ ش۔

... ۱۲ ..... ۱۲ ..... ۱۲ ...... ۱۲

فصل لفظِ دال بر معنیٰ[1] مطابقت . بر دو قسم ست مفرد و مرکب مرکب آن باشد که
جزء لفظ وی دلالت کند بر جزء معنی مقصود وی و دلالتش مقصود باشد چون رامی الحجارة[2] و مفرد
آن ست که این چنین نباشد و این . بر چهار قسم باشد یکی آنکه جزو ندارد چون همزهٔ استفهام۔
دوم آنکه جزو دارد و لیکن آن جزء دلالت بر جزء معنی ندارد اصلاً چون زید سوم آنکه
جزء دارد و آن جزو دلالت دارد بر معنی لیکن بر جزء معنی مقصود دلالت ندارد چون عبد الله
در حالتِ علمیت[3] چهارم آنکه جزء دارد و آن جزء دلالت دارد بر جزء معنی مقصود لیکن آن دلالت مقصود
نباشد چون[4] حیوانِ ناطق در حالتی که علم شخصِ انسان باشد فصل مفرد[5] . بر سه قسم ست اسم و
کلمه و ادات زیرا که معنیٔ لفظِ مفرد اگر ناتمام بود یعنی صلاحیت ندارد که محکوم علیه و محکوم به شود
آن را درین فن ادات[6] خوانند و در نحو حرف و اگر معنی وے تمام ست پس خالی ازان نیست که صلاحیت دارد

---

[1] نگفت مصنف؟ اول بر معنی مطابقی تا که باشند صریح در بیکه منقسم لفظ موضوع باعتبار دلالت بالمطابقت
است . بخلاف دال بر معنی مطابقی که آن شامل است دال بر معنی تضمنی و التزامی را نیز ۱۲ [2] برائے اینکه
رامی مقصود الدلالة است بر رمی منسوب جانب ذاتی که قائم است بدان رمی و حجارة مقصود والدلالة
است بر جسم معین و مجموع معنیین معنی رامی الحجارة است ۱۲ [3] پس جزء اول ازین که آن عبد ست
دال . بر عبودیت و جزء ثانی که آن الله است دال است بر الوہیت لیکن عبودیت و الوہیت نیستند
اینکه دلالت کنند . بر معنی مقصود که آن ذات معینه است ۱۲ محمد زکریا رح [4] پس ذات مشخصہ انسانیه مقصود
است ازین دو مفهوم حیوان و ناطق اگرچه دلالت جز بر آن ذات است مگر دلالت مفهوم آن مقصود در
حالت علمیت نیست . برائے اینکه علم در حالت علمیت قصد کرده می شود بآن ذات مشخصه قطع نظر از
حقیقت آن ۱۲ [5] ای لفظ مفرد بنظر معنی که استعمال کرده شود در آن پس نوارد شود قول ما که
بعض الحروف فی للظرفیة المخصوصة معنی فی برائے این که مراد بکلمه فی درین هر دو مثال نفس آن هر درست
و معنی آن برابر ست که آن حقیقی باشد یا مجازی تا که داخل شود در ادات لفظ هو و زید هو قائم که آن ادات
است در قالب اسم مستعار ازان ۱۲ هکذا فی حاشیة الفاضل اللاهوری علی شرح الشمسیة ۱۲ [6] وجه
تسمیه ادات آن ست که این آلہ است در ترکیب بعض الفاظ به بعض ۱۲ ۱۲ ۱۲

کہ محکوم علیہ شود یا نہ اگر ندارد آنرا کلمہ[1] گویند و در نحو فعل و اگر صلاحیت دارد آنرا اسم[2]

یعنی محکوم علیہ شدن ندارد ۱۲ یعنی محکوم بہ

خوانند فصل لفظ مرکب بر دو قسم است تام و غیر تام ۔ تام آن ست کہ سکوت بروے

صحیح باشد چوں متکلم بر آنجا سکوت کند مخاطب را انتظارے نباشد ای آنچناں انتظارے

چوں زید قائم ۱۲

کہ با محکوم علیہ باشد بے محکوم بہ و یا محکوم بہ[3] باشد بے محکوم علیہ و مرکب تام اگر فی نفسہ محتمل[4]

صدق و کذب باشد آنرا خبر[5] و قضیہ خوانند و ایں عمدہ است درباب تصدیقات و اگر محتمل نہ

باشد آنرا انشاء خوانند خواہ دلالت کند بالذات بر طلب چوں امر و نہی و استفہام

---

[1] از جہت آن کہ کلمہ ماخوذ است از کلم و آن جرح است گویا کہ آن کلمہ ہرگاہ دلالت کرد بر معانی و آن متعدد و منصرم ست جرح شد خاطر بتغیر معنی ۱۲ ہکذا فی قطبی [2] از جہت اینکہ اسم اعلی مرتبہ است از سائر الفاظ پس مشتق شد از سمو بمعنی سمو و آن علو ست ۱۲ ہکذا فی قطبی [3] چنانکہ گفتہ شود زید پس ماند مخاطب منتظر اینکہ گفتہ شود قائم یا قاعدہ مثلاً ۱۲ [4] چنانکہ گفتہ شود ضرب پس می ماند مخاطب منتظر ایں کہ گفتہ شود زید یا عمرو مثلاً ۱۲

[5] چناں کہ متبادر ست از غیر نظر جانب خصوصیت زائد بر بودن آنکہ مرکب تام بل بنظر ماہیت کلیہ و آن بودن ثبوت شئی برائے شئی یا انتفاء شئی از شئی است پس داخل خواہد شد جمیع اخبار صادق و کاذبہ کہ منشائے صدق کذب آن بود خصوصیت متکلم یا خصوصیت طرفین یا امر آخر ۱۲ ہکذا فی حاشیۃ الفاضل اللاہوری علی شرح الشمسیہ ۱۲

[6] دگاہے ایں طور می گویند کہ مرکب تام محتمل صدق و کذب است بحسب استعمال آن بر علم فقیہ است بحسب احتمال صدق و کذب خبر و بحسب بودنش جز دلیل مقدمہ و بحسب آن کہ طلب کردہ شدہ از دلیل مطلوب و بحسب آنکہ حاصل شدہ از دلیل نتیجہ و بحیثیت آن کہ واقع شود در علم و سوال کردہ شود آزان مسئلہ پس ذات یک ست اختلاف در عبارت باختلاف اعتبار ۱۲ [7] یعنی بصیغہ خود ای بدلالت وصیغہ بر طلب فعل پس خارج شد مثل لیت زید یضرب ولعل اللہ یحدث بعد ذلک امرا برائے اینکہ اینہا دلالت می کند بر طلب فعل بواسطہ تمنی و ترجی نہ بالذات ای بصیغہ خود ہا و نیز خارج شد کتب علیک الصلوۃ و اطلب منک الفعل و قتیکہ استعمال کردہ شود در طلب فعل بطریق انشاء بر سبیل مجاز پس باشد داخل در انشاء از جہت اینکہ الفاظ اینہا دراصل اخبار ست اگرچہ باشد معانی اینہا در استعمال طلب [8] قولہ نہی و آن طلب کف از فعل ست استعمالا جماعتے از متکلمین بدیں طرف رفتہ اند کہ مطلوب نہی سبب عدم فعل چنانکہ آن متبادر ست جانب فہم از بودن کلمہ لا برائے سلب جہت ایں کہ عدم فعل مستمر ازلی ست پس نباشد مقدور بندہ و نہ حاصل شود بتحصیل آن بلکہ مطلوب نہی باز استادن نفس از فعل است و جماعتے دیگر از متکلمین بدیں طرف رفتہ اند کہ مطلوب نہی اعدام فعل ست و آن مقدور بندہ است باعتبار استمرار آن در استقبال برائے ایں کہ آں بندہ را ست اگر فعل را کند پس زائل شود استمرار عدم فعل و اینکہ نکند فعل را پس مستمر ماند ہذا خلاصۃ ما فی حواشی المیر حاشیۃ الفاضل اللاہوری علی شرح الشمسیہ ۱۲ [9] پس صادق می آید بر جملہ استفہامیہ کہ آن دلالت می کند بالوضع بر طلب فعل ۱۲

نکنند بر طلب چون تمنی و ترجی و تعجب و ندا و مانند آن و این قسم یعنی انشا معتبر است در محاورات

وہو طلب الاقبال بحرف نائب مناب ادعو لفظاً او تقدیراً ۱۲

و غیر تام آنست کہ برو سکوت صحیح نباشد و این منقسم می شود بترکیبِ تقییدی کہ درو

جزو دوم قیدِ اوّل باشد خواہ باضافت چون غلامِ زید خواہ بوصف چون حیوانِ ناطق و این

عمدہ است در بابِ تصورات و ترکیب غیر تقییدی چون فی الدار و خمسۃ عشر فصل ادراکِ

کہ مرکب ست از دو اسم ۱۲ کہ دروے جزو دوم قید اول نباشد ۱۲ از جہت واقع شدن معرف ۱۲

معانی الفاظِ مفردہ و ادراکِ معانی مرکباتِ غیر تامہ و ادراک معانی مرکبات تامہ

کہ ذکر کردیم ۱۲ تقییدی باشد یا غیر تقییدی ۱۲

انشائیہ و ادراک معانی مرکبات موہومہ و ادراکِ معانی مرکباتِ مشکوکہ مجموع تصورات باشد

۱؎ لفظ موضوع برائے تمنی لیت است و شرط کردہ شدہ است عدم امکان متمنی بخلاف ترجی گوئی لیت الشباب یعود و نگوئی لعلہ یعود لکن و قتیکہ باشد متمنی ممکن واجب ست اینکہ نباشد برائے توقع تمانیت در وقوع آن و الا ہر آئینہ نباشد ترجی ۱۲ ہذا ترجمہ ما فی الشرح المختصر لتلخیص المفتاح ۲؎ بدانکہ موصوف و صفت گاہے متساوی باشد چنانچہ قول ما الجسم الممتد فی الجہات الثلث و این را صفت کاشفہ می نامند و گاہے میان ہر دو عموم و خصوص مطلق باشد چون حیوان ناطق پس حیوان کہ موصوف است عام است از ناطق کہ صفت است و در قول ما خلق اللہ العلیم موصوف اخص است از صفت و گاہے میان موصوف و صفت عموم و خصوص من وجہ میشود چنانچہ قول الخفاش ہو الطائر الولود پس میان طائر و ولود عموم و خصوص من وجہ است ۱۲ ہذا ما افادہ الاستاذ المحقق و النحریر المدقق الحاج المولوی تراب علی طاب اللہ ثراہ فی الشمس البازغۃ زاد اللہ ۳؎ جمع معنی است و تحقیق صیغۂ آن بدین انہج است کہ معنی مفعل است و یا مخفف اسم مفعول است از عنی یعنی اوّل از جہت لفظ ظاہر ست چون درین احتیاج جانب اعلال نمی افتد چنانکہ ثانی مناسب ست از جہت معنی و بر تقدیر بودنش مفعل احتمال دارد این کہ مصدر میمی باشد یا اسم مکان اگر گوئی چگونہ جائز باشد این کہ بود معنی اسم مکان برائے اینکہ معنی درین ہنگام آن چیز باشد کہ در آن قصد واقع شود و حال این ست کہ معنی آن چیز ست کہ قصد بر آن واقع شود و حال این ست کہ معنی آن چیز ست کہ قصد بر آن واقع شود خواہیم گفت کہ این بر تشبیہ آن چیز کہ قصد بر آن واقع شود بدان چیز ست کہ باشد دران قصد ۱۲ محمد ذکریا رح ۴؎ اکابر در وضع الفاظ برائے معانی فیما بین اختلاف دارند پس مذہب شیخین و تابعین ایشان آنست کہ الفاظ برائے صور ذہنیہ موضوع اند جہت بودن موضوع آن شئی کہ معلوم بالذات بود و معلوم بالذات صورت ذہنیہ است نہ خارجیہ برائے اینکہ صورت خارجیہ اگر باشد معلوم بالذات پس بانتفاء آن علم باقی نماند زیرا چہ علم صفت ذات اضافت است تعلق دارد میان عالم و معلوم پس ہرگاہ موصوف باقی نباشد چگونہ یافتہ شود صفت و حقیقت حال این ست کہ علم باقی می ماند ببقاء صورت ذہنیہ مع انتفاء صورت خارجیہ پس ثابت شد این کہ صورت ذہنیہ معلوم بود جہت بودن آن باقی پس وقت انتقال صورت ذہنیہ از ہمین جا دانستہ میشود ذاتیت معلومیت صورت ذہنیہ نزد بعض متاخرین کہ قائل موضوع بودن الفاظ برائے صور خارجیہ شدہ اند بنا بر اینکہ ملتفت الیہ بالذات بودن و مناط استعمال واقع شدن از مثال موضوع لہ است و صور خارجیہ ہمچنین ہستند پس الفاظ موضوع بمقابل آن باشد و جمہور متاخرین را اعتقاد این ست کہ الفاظ موضوع برائے معنی من حیث ہی ہی است برای اینکہ مناط تعلیم و تعلم کہ انسان محتاج است دران جانب تمدن جز این نیست کہ آن معانی ست مطلقاً و خصوصیات لغو محض است ۱۲

واداراکِ معنی خبر وقضیہ تصدیق باشد این ست مباحث الفاظ چونکہ مناسب این مقام ست

جہت بودن اذعان نسبت ۱۲

چون تصدیق موقوف بود بر تصور ازین جہت بیانِ احوالِ تصورات را مقدم داشتم

در ذکر ۱۲

بر بیانِ احوالِ تصدیقات فصل ہر چہ در ذہن متصور شود اگر نفسِ تصور وی مانع از

وقوعِ شرکت بود بین کثیرین آن را جزئی حقیقی خوانند چون زید۔ واگر نفسِ تصور وی

بنا برآنکہ جزئیت او بنظر حقیقت مانع حرکت است ۱۲

مانعِ وقوعِ شرکت نباشد بین کثیرین آن را کلی خوانند چون انسان و ہر یک از ان

کثیرین را افرادِ آن کلی و جزئی اضافی وی خوانند و جزئی اضافی شاید کہ جزئی حقیقی

از جہت غیر خود سند ست ۱۲

باشد چون زید بقیاسِ انسان وشاید کہ کلی باشد فی نفسہ لیکن جزئی اضافی کلی دیگر باشد

چون انسان بقیاسِ حیوان فصل کلی را چون قیاس کنیم با حقیقتِ افرادِ خود یا تمام

لہ ازین حیثیت کہ آن تصور ست وقید نفس تصور برائے آنست تا تعریف جزئی مانع باشد برائے دخول کلیات فرضیہ چون لاشئی ولاامکان ولاوجود کہ بالنظر الی الخارج ممتنع صادق آمدن آنہا بکدام شئی از اشیاء لکن بنظر مجرد تصور آنہا ۱۲ سے ازین حیثیت کہ تصور ست وقید نفس تصور برائے این ست کہ تا تعریف کلی باشد آن کلیات دیگر منع میکند شرکت را بنظر خارج چون واجب الوجود کہ شرکت درین ممتنع است بدلیل خارجی لکن دفقیر مجرد کنہ عقل نظر را جانب مفہوم آن صدق آن بر کثیر منع نبود چہ مجرد تصور آن اگر مانع باشد از شرکت پس احتیاج نیفتد در اثبات وحدانیت او تعالٰی بدلیل ۱۲ سے بدان کہ تسمیہ کلی بکلی و جزئی بجزئی ازین جہت ست کہ کلی غالبا جز برائے جزئی می باشد چنانکہ انسان کلی ست و جز برائے زید ست زیراکہ زید عبارت از انسان مع تشخص ست وہمچنین حیوان کہ کلی است جز ست برائے انسان کہ جزئی اضافی ست وہمچنین جسم کہ کلی است جزو است برائے حیوان کہ جزئی اضافی است پس جزئی کلی و کلی جز شد برائے آن کل و پوشیدہ نماند کہ کلیت شئی نمی باشد مگر بالنسبت الی الجزئی واکنون ظاہر شدہ کہ جزئی کل ست پس آن شئی منسوب بسوئے کل ست ومنسوب جانب کل کلی ست وہمچنین جزئیت شئی نمی باشد مگر بالنسبت الی الکل واکنون بوضوح پیوستہ کہ کلی جزو است پس آن شئی منسوب جانب جز باشد ومنسوب جانب جز جزئی است وہم پوشیدہ نماند کہ این علت وجہ تسمیہ کلی و جزئی اضافی ست اما حقیقی را بحسب اطلاق اسم عام کہ جزئی اضافی ست برخاص کہ جزئی حقیقی است می گویند ۱۲ عبدالماجد سلمہ سے ونسبت میان جزئی حقیقی وجزئی اضافی عموم وخصوص مطلق باشد برائے این کہ ہر جزئی حقیقی جزئی اضافی باشد وبعض جزئی اضافی حقیقی نباشد چہ جائز ست کہ آن کلی بود ۱۲ محمد زکریا رحمہ اللہ ۱۲

حقیقت افرادِ خود باشد یا جزءِ حقیقتِ افرادِ خود باشد یا خارج از حقیقتِ افرادِ خود

ای داخل حقیقت ۱۲ ای ما عرضی گویند ۱۲

باشد آنکه تمام حقیقتِ افرادِ خود باشد نوعِ حقیقی خواندن چون انسان که تمام ماہیت

زید و عمرو و بکر و خالدست و ایشان را از یکدیگر امتیازی نیست الا بعوارض مشخصه معینه که

درحقیقت و ماہیتِ انسان مدخل ندارد و چون نوعِ حقیقی تمام ماہیتِ افرادِ

خودست افرادِ وی متفقہ الحقیقۃ باشد پس ہرگاہ کہ از فردِ وی یا افرادِ وی بماہو

مثلاً زید و عمرو ہم ۱۲

سوال کند آن نوع در جواب مقول شود پس نوع کلی باشد کہ مقول شود بر امورِ متفقۃ

پس کلی جنس است ۱۲ محمول ۱۲

الحقیقۃ در جوابِ ماہو مثلاً ہرگاہ کہ گویند ما زید و بکر جواب انسان باشد و آنکہ جزءِ حقیقت

افراد خود باشد آن را ذاتی گویند و آن منحصرست در جنس و فصل زیراکہ جزءِ حقیقت افرادِ خود

---

۱ یعنی افراد انسان شامل نیست اند مگر بر انسانیت و عوارض مشخصہ موجب منع اند از قبول فرض اشتراک او در ماہیت آن افراد عوارض معتبر نیست اند بلکہ در بودن آن افراد اشخاص معین و ممتاز بعض آن از بعض پس انسانیت تمام ماہیت ہریک فرد از آن افراد باشد ۱۲ ۲ برائے اینکہ این نوع نسبت اضافت ست میان نوع پس درین نوعیت اعتبار نہ کردہ شد مگر حقیقت و افراد آن نوع و منشا آن اتحاد حقیقت آن نوع است درین افراد ۱۲ ۳ این قید خارج می کند مطلق جنس را خواہ قریب باشد خواہ بعید و خارج میکند عرض عام را نیز خواہ عرض عام نوع باشد خواہ عرض عام جنس مفارق باشد یا لازم و ہمچنین خارج می کند فصول بعیدہ را چون حساس و نامی و قابل ابعاد الثلثہ و خارج می کند خواص اجناس را نیز چون ماشی کہ آن عام ست بقیاس انسان و خاصہ ست بقیاس حیوان ۱۲ ۴ این قید خارج میکند مطلق فصل را خواہ قریب باشد خواہ بعید جہت بودنش مقول در جواب ای شیٔ ہو فی ذاتہ و خارج می کند مطلق خواص را اعم است اینکہ خواص انواع یا خواص اجناس باشد جہت بودنش مقول در جواب ای شیٔ ہو فی عرضہ پس برائے پریشان نہ شدن ذہن مبتدی بہترین این ست کہ فصول و خواص را از ہمین قید خارج کردہ شود چہ فصول بعیدہ و خواص اجناس از قید سابق خارج میشوند لکن اخراج عرض عام را پس بعض مستحسن می دانند از قید اول و بعض استاذان جانب نفی جواب ماہو می نمایند جہت شریک بودنش را خاصہ و قبول عرضیت ہذا خلاصہ کلام المحقق والفاضل اللاہوری علی شرح الشمسیۃ ۱۲ ۵ بدانکہ ذاتی بدین معنی صادق نمی آید بر نوع چراکہ آن جزءِ حقیقت افراد خود نیست بلکہ تمام حقیقت افراد خود است حالانکہ نزد منطقیین ہرسہ را ذاتیات می گویند پس حق آنست کہ ذاتی آن را می گویند کہ خارج از ذات نباشد عام ست کہ عین ذات باشد یا جزءِ ذات پس شامل خواہد شد نوع و جنس و فصل را ۱۲ مولوی عبد الماجد سلمہ ۱۲

اگر تمام مشترک باشد میانِ این حقیقت و حقیقتِ دیگر آنرا جنس خوانند و مراد
بتمام مشترک آنست کہ میان آں دو حقیقت ہیچ جزء مشترک خارج آں نباشد چوں
حیوان کہ تمام مشترک ست میانِ حقیقتِ انسان و حقیقتِ فرس زیراکہ انسان فرس
بایک دیگر مشترک اند در ذاتیاتِ بسیار چوں جوہر و قابلِ ابعادِ ثلثہ و نامی و حساس و متحرک
یعنی طول و عرض و عمق ۱۲
بالارادة و حیوان عبارت ازیں مجموع است و جنس چوں تمام مشترک ست میانِ امور مختلفۃ
ای انسان و فرس ۱۲
الحقائق پس ہرگاہ کہ ازاں امور مختلفۃ الحقائق بما ہو سوال کنند جنس در جواب مقول شود مثلاً
ہرگاہ کہ از انسان و فرس بما ہما سوال کنند جواب حیوان باشد زیراکہ سوال ایں ہنگام
از تمام حقیقتِ مشترک ست و آں حیوان ست و اگر از انسان تنہا بما ہو سوال کنند
سوال از تمام حقیقتِ مختصۃ او باشد و حیوان در جواب نشاید گفت بلکہ در جواب حیوانِ ناطق
کہ آں حد تام ست ۱۲
باید گفت و ازیں جا معلوم شد کہ جنس کلی ست کہ مقول شود

لہ برائے این کہ نیست کدام جزء مشترک میان انسان و فرس مگر این کہ نفس حیوان باشد یا جزء ازاں چوں جوہر و جسم نامی و حساس متحرک بالارادة ہر یک ازینہا اگرچہ مشترک است میان انسان و فرس ماہیت تمام مشترک میان آں بلکہ بعض مشترک ست و تمام مشترک حیوان ست کہ مشتمل ست بر کل ۱۲ ؎ اگر گوئی کہ ماہو سوال ست از حقیقت و حقیقت نیست اما برائے موجودات ۱۲ میر پس لازم شد تخصیص جواب ماہو بموجود خارجی گوئیم گفت ماہو سوال از ماہیت است و ماہیت عام ست از آں کہ در خارج باشد یا نباشد و چگونہ جائز خواہد شد تخصیص بنوع خارجی باوجود انحصار کلی در کتب خمس ۱۲ مولوی عبدالماجد سلمہٗ ۱۲ ؎ و جزء تمام ماہیت مختص نباشد برائے این کہ جزء آں چیز ست کہ مرکب می شود شے ازاں و از غیر آں پس ای جز مقول نباشد در جواب ماہو مگر بسبب شرکت فقط ۱۲

امورِ مختلفۃ الحقائق[۱] در جواب ماہو[۲] وشاید کہ یک حقیقت را اجناس متعددہ باشد بعضی فوق بعضی تحت چوں حیوان کہ جنس انسان ست فوقِ او جسم نامی ست وفوقِ جسم نامی جسم مطلق ست وفوقِ جسمِ مطلق جوہر ست وآں[۳] جنس کہ در جواب از جمیع مشارکات در آں جنس واقع شود آنرا جنسِ قریب خوانند چوں حیوان کہ ہر چہ با انسان در حیوانیت شریک است چوں[۴] اورا با انسان در سوال جمع کنی جواب حیوان باشد وآں جنس کہ در جواب از جمیع مشارکات واقع نشود آنرا جنسِ بعید[۵] خوانند چوں جسمِ نامی کہ مشترک ست میانِ انسان وحیوانات ونباتات لیکن در جواب سوال

مثل فرس وبقر وغیرہا ۱۲

---

[۱] از قیدِ امور خارج شد جزئی برائے اینکہ او مقول بر واحد ست پس گفتہ می شود ہذا زید وایں بحسب ظاہر ست ولکن بحسب حقیقت پس جزئی حقیقی نباشد مقول ومحمول بر کدام شئی اصلا بلکہ مقول ومحمول شوند مفہومات کلیہ پس جزئی حقیقی مقول علیہ بود نہ مقول بہ چرا کہ حمل جزئی حقیقی بر نفس خود متصور نبود چہ ضرورت است در حمل آں کہ نسبت ست از دو امر متغائر وحمل جزئی حقیقی بر غیر خود نیز ایجا با ممتنع است واما در ہذا زید پس ضرور ست از تاویل چہ ھذا اشارہ است طرف شخص معین پس ارادہ کردہ شود بزید آں شخص والا من حیث المعنی حمل نبود بلکہ ارادہ کردہ شود مفہوم مسمی بزید یا صاحب اسم زید وایں مفہوم کلی ست اگرچہ فرض کردہ شود انحصار آں در شخص واحد پس مقول علیہ نبود مگر کلی ۱۲ ھذا ما فی حواشی المسلم علی شرح الشمسیۃ [۲] واز قید مختلفۃ الحقائق خارج شد مطلق نوع بجہت آں کہ مقولیت او بر اکثیرین بنا بر متفق بودن کثیرین ست در حقیقت ونیز خارج شدہ فصول انواع وخواص آنہما چہ مقولیت آنہا بنا بر مساوات انواع ست نہ از اتفاق واختلاف ۱۲ [۳] واین قید خارج می کند فصول وخواص را مطلق برابر ست کہ برائے انواع باشند یا برائے اجناس ونیز عرض عام را ۱۲ [۴] چوں از ماسبق دانستی کہ جنس را واجب نیست اینکہ باشد تمام مشترک میان ایں حقیقت وحقیقت دیگر پس جنس یا ایں کہ باشد تمام مشترک بقیاس تمام آں چیز کہ شریک باشد ماہیت را در آں یا نباشد پس اول ضرورست اینکہ باشد جواب از ماہیت واز جمیع مشارکات آں ماہیت در آں جنس وایں جنس را قریب نامند بجہت عدم توسط جنس آخر وثانی اینکہ آں کہ نباشد تمام مشترک مگر بقیاس بعض مشارکات ماہیت در آں جنس واقع شود جواب از ماہیت واز بعض مشارکات آں ماہیت جنس سوائے بعض دیگر پس باشد جواب از ماہیت وبعض آں چیز کہ شریک است آں ماہیت را در آں جنس غیر جواب از ماہیت وبعض دیگر وایں را جنس بعید خوانند بجہت توسط دیگر ۱۲ ہذا ما افادہ المصنف فی حواشیہ علی شرح الشمسیہ [۵] بعید خوانندش بسبب بعد ودوری او ست از نوع خود ۱۲

از انسان با نباتات مقول میشود در جواب سوال از انسان با حیوانات و دیگر مقول نمیشود
چون فرس ۱۲
هر جنس که جواب از جمیع مشارکات در وے دو مرتبه باشد بعید بیک مرتبه باشد چون جسمِ
نامی و اگر جواب در آن جنس سه مرتبه باشد بعید بدو مرتبه باشد چون جسمِ مطلق و علیٰ هذا
ای دورتر ۱۲
القیاس و ابعدِ اجناس را جنس عالی خوانند چون جوهر در مثال مذکور و اقربِ اجناس را جنس
ای قریب تر ۱۲
سافل خوانند چون حیوان درین مثال و آنچه میانِ جنس عالی و سافل باشد آنرا جنسِ
متوسط خوانند چون جسمِ نامی و جسمِ مطلق درین مثال این ست بیانِ آن جزو که تمام
جهت متوسط ۱۲
مشترک هست و اگر آن جزو حقیقتِ افرادِ تمام مشترک نباشد آنرا فصل خوانند زیرا که
میان ماهیت و نوع دیگر ۱۲
آن حقیقتِ افراد را تمیز کند از غیر تمیزِ جوهری خواه آن جزو مشترک نباشد اصلاً چون
ذاتی ۱۲ میان ماهیت و نوع دیگر ۱۲
ناطق که مخصوص ست بحقیقتِ افرادِ انسان پس این حقیقت را از همه ماهیات تمیز میکند این
انسانی ۱۲
را فصل قریب خوانند و خواه مشترک باشد اما تمام مشترک نباشد که بوی نیز تمیزِ حقیقت شود

---

۱ که یکے حیوان ست آن تمام ماهیت مشترک است میان انسان و فرس و دیگر همین جسم نامی که این تمام جزو مشترک است میان انسان و نباتات ۱۲ ۲ که یکے حیوان ست و دیگر جسم نامی و سوم همین جسم مطلق که این تمام جزو مشترک است میان انسان و حجر ۱۲ ۳ چون جوهر که جواب بچهار مرتبه است پس بعید بسه مرتبه ۱۲ ۴ برائے انسان تمیز میدهد انسان را از مشارکات او در جنس قریب که آن حیوانست ۵ اگر باشد آن جزو و بعض تمام مشترک مساوی تمام مشترک را بود فصل تمام مشترک را جهت اختصاص بعض بآن تمام مشترک جنس است پس باشد فصل جنس پس باشد فصل ماهیت بنا بر آن که هر گاه که تمیز داد جنس را از جمیع اغیار آن و جمیع اغیار جنس بعض اغیار ماهیت است پس باشد ممیز ماهیت را از بعض اغیار آن و ممیز ماهیت فی الجمله مراد داریم از فصل ۱۲ هذا خلاصه ما فی القطبی ۱۲
۶ لیکن در آنجا حیوان مقول خواهد شد ۱۲

از بعضی ماہیات چون حساس و این را فصل بعید خوانند بالجملہ فصل ممیز یست جوہری
پس کلی جنس ست ۱۲
پس او کلی باشد کہ در جواب ای شئی ہو فی جوہرہ واقع شود فصل بداں کہ نوع را
معنی دیگر ست کہ آں را نوعِ اضافی خوانند و او ماہیتی ست کہ جنس مقول شود بروی
بنا بر آں کہ نوعیت او باضافت مافوق خود است ۱۲
و بر ماہیتِ دیگر در جواب ماہو چون انسان کہ مقول شود بر روی و بر فرس حیوان در
جوابِ ماہو و نوعِ اضافی شاید کہ نوعِ حقیقی باشد چنانکہ گفتم و شاید کہ نباشد چون
نسبت میان ہر دو نوع عموم و خصوص من وجہ است ۱۲ — چون انسان کہ آن مادہ اجتماع ست ۱۲
حیوان کہ نوعِ اضافی جسم نامی ست و جسمِ نامی کہ نوعِ اضافی جسم ست و جسم کہ نوعِ اضافیِ جوہر ست
واما آں کلی کہ از حقیقتِ افراد خارج ست اگر مخصوص بیک حقیقت باشد آں را

---

۱ قید ای شئی ہو خارج می کند کہ نوع و جنس و عرض عام را بر لئے اینکہ نوع و جنس ہر دو محمول میشوند در جواب ماہو نہ در جواب ای شئی ہو و عرض عام نہ در جواب ماہو و نہ در جواب ای شئی ہو محمول میشود بل در جواب کیف ہو محمول می شود چنانکہ وقتیکہ گفتہ شود کیف زید جواب دادہ آید صحیح او مریض ۱۲ خلاصۃ مافی شرح الشمسیہ و حاشیہ للفاضل اللاہوری ۲ فی موضع الحال عن ہو ای عن التاویل او بدونہ از معناہ ای شئی ہو کائنا فی ذاتہ ای مع قطع النظر عن عوارضہ ۱۲ ۳ اگر گفتہ شود کہ ایں تعریف نوع اضافی مانع نیست از دخول اغیار چہ بر شخص و صنف کہ از افراد نوع اضافی نیست اند صادق می آید اما بر شخص کہ آں نوع مقید بتشخص ست چون زید مثلاً صادق می آید کہ آں ماہیتی ست کہ جنس مقول شود بروے و بر ماہیت دیگر جواب ماہو بدیں نہج وقتیکہ گفتیم زید و فرس ماہما پس جواب بحیوان دادہ خواہد شد کہ آں تمام مشترکیست میان ہر دو لکن بر صنف کہ آں مقید بصفات عرضیہ است چون ترکی و رومی مثلاً ہمیں تعریف نوع اضافی صادق می آید بدیں صورت وقتیکہ گفتیم الرومی والفرس ماہما پس جواب بحیوان دادہ آید گوئیم کہ ماہیت چنانکہ اطلاق کردہ شود بر معنی مذکور اطلاق کردہ بر آں چیز کہ واقع می شود در جواب ماہو و در تعریف مراد از ماہیت ہما ماہیت بمعنی ثانی ست و شخص و صنف ماہیت بداں معنی نیست اند چہ در جواب ماہو واقع نمی شوند ۱۲ ہکذا فی بعض حاشیہ شرح التہذیب للیزدی ۱۲ ۴ کہ جنس ست تحت مندرج جنس دیگر کہ آں جنس نامی است ۱۲ ۵ برائے انسان کہ تمیزے دہد انسان را از مشارکات آں در جنس بعید فقط کہ آں جسم نامی است ۱۲ ۶ بداں کہ کلمہ ای موضوع است برائے آں کہ طلب کردہ شود از آں چیزے کہ تمیز دہد از مشارکات جمیع مضاف الیہ ایں کلمہ مثلاً از دور چیزے دیدے و یقین نمودے کہ حیوان ست لیکن تردد کردے کہ آیا انسان ست یا بقر ست یا فرس گفتی ای حیوان ہذا پس جواب دادہ خواہد شد از آں شئی کہ تمیز دہد اورا از مشارکات او در حیوانیت ۱۲ مولوی عبدالماجد سلمہ ۷ و قید فی جوہرہ خارج می کند خاصہ را کہ او ممیز شئی فی عرضہ است الا فی جوہرہ ۱۲ ۸ ایں مادہ تفارق ست از طرف نوع حقیقی و مادہ تفارق از طرف نوع اضافی چون عقل و نفس کہ نوع حقیقی است و نوع اضافی نیست ۱۲

خاصه[1] خوانند و اوحقیقت را تمیز کند از غیر تمیز عرضی پس او کلی باشد که مقول شود در جواب ای شئی هو فی عرضه[2] چوں ضاحک نسبت بانسان و اگر مشترک باشد میانِ دو
قید ای شئی هو خارج می کند نوع و جنس و عرض عام راچنانکه بالاگذشت ۱۲
حقیقت یا پیشتر آں را عرضِ عام خوانند چوں ماشی که مشترک ست میانِ انسان و حیوانات پس کلیات منحصر شد در پنج نوع و جنس و فصل و خاصه و عرضِ عام فصل معرف[3] بر چهار قسم ست اوّل حدِ تام[4] و آں مرکب باشد آں از جنسِ قریب و فصلِ قریب چوں حیوانِ ناطق در تعریفِ انسان دوم حد ناقص و آں مرکب باشد از جنسِ بعید و فصل قریب چوں جسمِ نامی ناطق یا جسم ناطق یا جوہرِ ناطق در تعریفِ انسان سوم رسم تام و آں مرکب

---

[1] وخاصه منقسم بر دو قسم ست یکے خاصه که شامل باشد تمام آن چیز که خاصه خاصه آں راست مثال او چوں کاتب بالقوه برائے انسان و دوم غیر شامل جمیع افراد آں را که آں خاصه خاص ست آں را چوں کاتب بالفعل برائے انسان ۱۲ ہکذا فی شرح التهذیب للیزدی ۱۲ فائده انحصار کلی بریں نهج است که کلی یا این که تمام حقیقت افراد خود باشد یا جزءِ حقیقت افراد یا خارج از حقیقت افراد پس اگر باشد تمام حقیقت افراد آں نوع ست و اگر جزو حقیقت افراد خود باشد پس اگر باشد تمام مشترک میان ماہیت و نوع دیگر آں جنس ست و اگر نباشد آں فصل ست و اگر خارج از حقیقت باشد اگر مختص بود بحقیقت واحده پس آں خاصه ست و الا پس ست آں عرض ست ۱۲ [3] بداں که تعریف بر دو قسم ست اوّل حقیقی و او آں چیز ست که دراں تحصیل صورت غیر حاصل باشد و دوم لفظی ست و او آں چیز ست که در آں تحصیل صورت نباشد بل التفات صورت حاصل در ذہن ثانیا بود چناں که تعریف غضنفر به اسد آنکه بر صورت اسد حاصل بود برائے ما لکن وقتیکه وارد کرده شده در تعریف غضنفر ملتفت شدیم جانب او ثانیا و حقیقی بر دو قسم ست یکی تعریف بحسب حقیقت اگر باشد تحصیل صورت غیر حاصل بریں نهج که دانسته شود وجود آں در خارج چوں حیوان ناطق در تعریف انسان و آں گاہے بالکنه باشد و گاہے بالوجه و دوم بحسب اسم اگر باشد تحصیل صورت غیر حاصل که ندانسته شود وجود آں در خارج برابر ست که در خارج یافته شود یا نه چوں تعریف عنقا بطائر مخصوص که مفقود شد بدعائی نبی سلیمان علی نبینا و علیه الصلوٰة والسلام و اینهم شامل ست بالکنه و بالوجه را پس ہر یک ازیں ہر دو حد و رسم باشد و تام و ناقص بود پس اقسام تعریف نه شد چهار برائے تعریف حقیقی بحسب حقیقت و آں حد و رسم است تام باشد یا ناقص و چهار برائے تعریف بحسب اسم و آں حد و رسم تام باشد یا ناقص و قسم نهم لفظی ست ۱۲ ہکذا فی مرأة الشروح [4] و آں موصل کند محدود میباشد بنا برآنکه حقیقت محدود نیست مگر ہماں پس مناط حدیت مشتمل بر جنس قریب تام بود برابر ست که حد بود یا رسم ۱۲ ہکذا فی مرأة الشروح [2] قید فی عرضه خارج می کند فصل را که او تمیز شئی فی جوہره ست لا فی عرضه ۱۲ ۱۲

باشد از جنسِ قریب و خاصه چون حیوانِ ضاحک در تعریفِ انسان چهارم رسمِ ناقص و
آن مرکب باشد از جنسِ بعید و خاصه[1] چون جسمِ نامی ضاحک یا جسم ضاحک یا جوهرِ ضاحک
در تعریف انسان و شاید که رسمِ ناقص مرکب باشد از عرضِ عام و خاصه چون موجودِ ضاحک
در تعریف انسان و شاید که مرکب باشد از عرضیات فقط که مختص باشد جملهٔ عرضیات
بحقیقتِ واحد چون ماشٍ علیٰ قدمَیہ عریضُ الاظفار بادِی البشرة[2] مستقیم القامة ضحّاک بالطبع در
یخرج به الماشی علی اقدام اربعة ۱۲ یخرج به المستورة البشرة بالشعر ۱۲
تعریفِ انسان و پیشِ اہلِ اصول و عربیت معرف را با جمیع اقسامش حد خوانند فصل
و ناقص وغیرہا ۱۲ بلا تخصیص بحد تام اہل نحو و یعنی معانی بیان ۱۲
در تعریفات استعمالِ[3] الفاظ مجازیه و مشترکه جائز نباشد مگر وقتیکه قرینهٔ واضح[4] بوده باشد فصل
بدانکه دانستنِ حقائق[5] موجودات چون انسان و فرس و مانند آن و تمیز کردنِ میانِ اجناس و فصول
آن حقائق و میانِ اعراضِ عامه و خواص اینها در غایت اشکال ست و دانستن مفهومات اصطلاحیه

---

[1] برابر ست که مختص باشد کدام شیئ از ہر یک ازاں عرضیات یا واحد مختص بود ۱۲ [2] یخرج به منحنی القامة و کل من الاوصاف الاربعة توجد فی غیر الانسان فلما قال ضحاک بالطبع خرج غیره ولا یرد ما قیل من ان فی بعضها غنیة عن البعض فان ذلک غیر ملتزم والغرض التمثیل ۱۲ بحر وزی [3] بدانکه استعمال الفاظ مجازیه وقت نبودن قرینه بسیار زبون ست جهت سبقت کردن ذہن از آنجا جانب خلاف معانی مقصود و در الفاظ مشترکه وقت فقدان قرینه التباس واقع می شود و میان مقصود و آن چیز که مقصود نباشد چراکه متحمل ست اینکه حمل کرده شود لفظ بر غیر مقصود پس روا نباشد استعمال الفاظ غریبه که دراں مطلق شیئ بفہم نمی رسد پس خلل در آن از احتیاج استفسار ست و طول مسافت لازم می آید ۱۲ ہکذا فی حواشی الملا للشرح الشمسیه [4] تا دلالت کند در مجاز برآنکه موضوع له مراد نیست چون گوئی زید شیر ست معلوم شد حیوان درنده مراد نیست و در مشترک متعین کند یکے را از مجموع و چون گوئی دوش آمدم معلوم شد که روز گذشته مراد ست نه عضو معروف ۱۲
[5] بنا براین که لفظ وقتیکه وضع کرده شود در لغت و اصطلاح برائے مفہوم مرکب پس آنچه داخل باشد دراں ذاتی آن و آنچه خارج باشد ازاں بود عرضی آن ۱۲ ۱۲

وتمیز کردنِ میانِ اجناس واعراض عامہ ومیانِ فصولِ وخواصِ اینہا آسان ست چوں مفہومِ کلمہ واسم وفعل وحرف ومعرب ومنصرف ومانندِ آں فصل چوں فارغ شدیم ازمباحث تصورات شروع کردیم درتصدیقات ہمچنانکہ درتحصیل تصوراتِ نظریہ محتاج بودیم بدوچیز یکی بیان موصل بتصور دیگر آں قول شارح ست باقسام خود کہ آں معرفات اربعہ ست ودیگر بیان کلیاتِ خمس کہ قولِ شارح ازاں مرکب شود ہمچناں درتحصیلِ تصدیقاتِ نظریہ محتاج ایم بدوچیز یکی بیان موصل بتصدیق دیگر کہ آں حجت ست باقسام خود دیگرے بیان قضایا کہ حجت ازاں مرکب شود ناچارست کہ بیانِ مباحثِ قضایا مقدم باشد بر مباحث حجت پس می گویم کہ قضیہ قولیست کہ صحیح باشد تصدیق وتکذیب قائلِ وے وقضیہ بحسبِ معنے مرکب باشد از چہار چیز محکوم علیہ ومحکوم بہ ونسبتِ حکمیہ بایجاب یا بسلب وفرق

---

۱ جمع تصدیق ست وآں اطلاق کردہ میشود درلغت برسہ معنی اول ماخوذ ست از صدق بمعنی وصف قضیہ وآں عبارت است از اذعان بصدق قضیہ ای تصدیق بایں کہ معنی قضیہ مطابق ست واقع را وتعبیر کردہ می شود ازآں درفارسی بر است گو داشتن وصادق دانستن دوم ماخوذ ست درلغت از معنی اوّل وآں عبارت ست از اذعان بمعنی قضیہ ای تصدیق باینکہ محمول ثابت است موضوع را درواقع مثلاً وتعبیر کردہ می شود ازاں درفارسی بگرویدن وباور کردن وتصدیق منطقی مبحوث عنہ درمنطق ہمیں معنی است وسوم ماخوذ است از صدق بمعنی وصف قائل بحکم وآں اذعان باخبار وانتساب ست وایں رجوع می کند باذعان اینکہ متکلم خبری دہد از کلامیکہ مطابق است واقع را وانتساب وحکم واقع شد ازاں برآں چیزکہ آں انتساب برآں ست وتعبیر کردہ می شود ازیں معنی درفارسی براست گو دانستن وحق گو داستن ۱۲ ہکذا فی مراۃ الشروح ۱۲ ۲ اطلاق قول دریں فن در مرکب می آید آں اعم ست ازینکہ معقول باشد یا ملفوظ پس جنس ست کہ شامل ست اقوال تامہ وناقصہ را ۱۲ ۳ ایں فصل است کہ خارج می کند اقوال ناقصہ وانشاءات را از امر ونہی واستفہام وغیرآں ۱۲ ۴ ایں نزدیک متاخرین منطقیین ست کہ قائل بتربیع اجزائے قضیہ اند واما قدما قضیہ راسہ جزء می گویند موضوع ومحمول ونسبت خبریہ حاکیہ کہ درواقع ست وبحسب آں احتمال دارد صدق وکذب را ونیست قدما را دلیل بریں گرادعا فوق کہ مفہوم از زید قائم آں نسبت واحدہ ست کہ بفارسی تعبیر کردہ می شود بہ ہست ونیست ۱۲ ہکذا فی مراۃ الشروح ۱۲ ۵ کہ آں از اقسام تصور وعبارت ست از تساوی طرفین بدون ترجیح یک طرف بردیگر ۱۲

میان نسبتِ حکمیہ و حکم در صورتِ شک ظاہر می شود کہ در آنجا نسبتِ حکمیہ ہست و حکم
ای در شک ۱۲
نیست زیرا کہ شک در وی ست و حکم نیست و قضیہ بر دو قسم ست حملیہ و شرطیہ
متصلہ و شرطیہ منفصلہ زیرا کہ محکوم علیہ و محکوم بہ در قضیہ اگر مفرد باشد یا در حکم مفرد باشد آن قضیہ را حملیہ
ای مفرد بالفعل ۱۲
خوانند خواہ موجبہ باشد چون زید قائم ست و خواہ سالبہ چون زید قائم نیست و اگر محکوم علیہ
و محکوم بہ مفرد یا در حکمِ مفرد نباشد آن قضیہ را شرطیہ خوانند پس اگر حکم باتصال ست شرطیہ
چہ دریں تعبیر بالفاظ مفردہ ممکن نیست ۱۲
متصلہ خوانند خواہ موجبہ چنانکہ گوئی اگر آفتاب برآمدہ باشد روز موجود ست خواہ سالبہ
چنانکہ گوئی نیست اگر آفتاب باشد شب موجود باشد و اگر حکم بانفصال آن ست آن قضیہ را

سلہ ای نسبت تقییدیہ کہ بیاشد بسبب آن یک دو طرف قید دیگر را از غیر حکم بر آن و ہمین ست تقییدیہ مورد حکم ست کہ آن وقوع ولا وقوع ست ۱۲ تہ یعنی وقوع ولا وقوع ای نسبت ایجابیہ و سلبیہ و غیر تصدیق متعلق بدیں حکم نباشد پس شک و تصدیق متعلق باشد بقضیہ و متعلق این ہر دو دو امر ست کہ متغایر باشد پس در قضیہ ضرورت از ہر دو نسبت کہ متعلق شود یکی شک و بدیگرے تصدیق پس اجزائے قضیہ چہار باشند و چون متاخرین منطقیین رسم کردند کہ تصور و تصدیق ہر دو متغائر باشد باعتبار متعلق و نسبت بدیں صورت کہ متعلق نشود و تصدیق بہ نسبتے کہ متعلق شدہ است بدان شک پس برائے تعلق تصدیق نسبت دیگر باشد کہ آن وقوع ولا وقوع ست قائل شدند بتربیع اجزاء قضیہ و قدما قائل اند بنا بر تصور و تصدیق بحسب ذات فقط بحسب متعلق پس متعلق شک و تصدیق نزد شان واحد خواہد بود ۱۲ ہکذا فی مراۃ الشروح تہ بدان کہ مذہب منطقیین آنست کہ حکم در شرطیہ متصلہ میان مقدم و تالی باتصال ست و مذہب اہل عربیت آن ست کہ حکم در خبر است کہ آن را منطقیین تالی گویند و شرط کہ آن مقدم است قید آن چیز باشد کہ اسناد کردہ شدہ است در اجزاء و این قید بمنزلہ حال یا ظرف بود پس دریں قول کہ اگر آفتاب برآمدہ باشد روز موجود است بمذہب منطقیین تحقیق حکم میان آفتاب برآمدہ باشد و روز موجود ست ہمیت ای میان ہر دو لازمت است و بمذہب اہل عربیت معنی این ست کہ روز موجود است حال طلوع آفتاب یا وقت آن ۱۲ ہکذا فی مراۃ الشروح سلہ ای بہ تنافی ہر دو نسبت کہ در قضیۂ شرطیہ موجود است در صدق و کذب کہ نہ ہر دو صادق اند و نہ ہر دو کاذب ۱۲

عہ ای مفرد بالقوۃ ممکن باشد تعبیر آن بلفظ مفرد چون زید عالم یضادہ زید جلیس بعالم ۱۲

شرطیه منفصله خوانند خواه موجبه چنانکه گوئی[۱] این عدد زوج باشد یا فرد و خواه سالبه چنانکه
که دریں جا حکم بسلب انفصال ست ۱۲

گوئی نیست چنیں که این عدد زوج باشد یا منقسم[۱] بمتساوین اطلاقِ حملیه و متصله و منفصله
دریں جا تنافی در صدق و کذب باعتبار ذات ہردو جزو او ست ایں قضیه را منفصله حقیقیه موجبه عنادیه نامند ۱۲

بر موجبات ظاهر ست و بر سوالب بواسطهٔ آنکه مناسب ست با موجبات در اطراف فصل

محکوم علیه را در قضیه حملیه موضوع خوانند و محکوم به را محمول و آن لفظ که دلالت کند بر نسبتِ
بحمله علی الاول ۱۲

حکمیه و حکم معاً آن را رابطه خوانند چون لفظ ہو در زید ہو قائم و لفظ است که در زید قائم ست
تسمیة الدال باسم المدلول او النسبة المدلول علیها کانت رابطة فسمی الدال علیها باسمها ۱۲ مراة الشروح

و حرکتِ کسره که در زید دبیر بالجمله هر چه دلالت کند بر ربط میان موضوع و محمول آن را

رابطه گویند در قضیهٔ شرطیه محکوم علیه را مقدم و محکوم به را تالی خوانند فصل موضوع اگر در قضیهٔ
لتقدمه و تاخره فی الذکر والرتبة فی المقدم ۱۲ مراة الشروح

حملیه جزئی حقیقی باشد آن قضیه را شخصیه خوانند چون زید نویسنده است زید نویسنده نیست

---

۱ یعنی منقسم شدن این عدد بمتساوین جدا این ست از نسبت زوجیت با و در عالم تحقق و انتفاء بجز تحقق نسبت زوجیت باو مستلزم تحقق نسبت انقسام بمتساوین باو ست و انتفاء نسبت انقسام بمتساوین باو مستلزم انتفاء نسبت زوجیت باو ست ۱۲ محمد زکریا ۲ مخفی نماند که هر یک از حمل و اتصال و انفصال نسبت حکمیه جزو است در قضیه معقوله موجبه و سالبه غایتش در موجبه حکم بوقوع اینها ست و در سالبه حکم بلا وقوع است و در نسبت کل بجز خفا نیست پس متوجه نشود که سوالب حملی و اتصالی و انفصالی گفتن ظاهر نیست چه سوالب مشتمل بر نفی حمل و اتصال و انفصال ست و احتیاج نشود بآن که مصنف قدس سره گفته که اطلاق حملیه و متصله و منفصله بر سوالب بواسطه مشابهت آنها ست با موجبات در اطراف ۱۲ حاشیه ۳ بکسر را مهمله و همچنین سکون حرف آخر کلمه رابطه قضیه در فارسی می باشد خوش و نیکو یعنی خوش ست و نیک ست ۱۲ برہان ۴ تقدمه فی الذکر الملفوظ والرتبة فی المعقول ۱۲ مراة الشروح ۵ بدان که چون شیخ ابو علی حسین بن عبدالله بن سینا در شفا تقسیم قضیه حملیه باعتبار موضوع بر تثلیث نموده است و معلم قدس سره هم دریں جا تبعیت و اختیار نموده مرتسم بیان کرده و آنچه متاخرین بر شیخ جرح عدم انحصار قسمت جهت خارج شدن قضیه طبعیه که در آن حکم کرده میشود بشرط وحدت ذهنی ای بملاحظه آن مطلق یعنی آنکه گردانیده شود وحدت ذهنی و اطلاق قید بدین نهج که اعتبار کرده شود در مفهوم و عنوان و در معنون می نمایند جوابش آن ست که کلام در قضیه معتبره علوم ست و طبعیات را در علوم اعتبار نیست چه حکم در قضایا بر افراد است که آن ما صدق علیه موضوع باشد و طبیعت از افراد نیست پس خروجش از تقسیم مخل انحصار نبود ۱۲ -

واگر کلی باشد پس اگر بیانِ کمیت افراد نه کرده اند آن قضیه را مهمله خوانند چون انسان
موضوع در قضیه — جهت اهمال بیان کمیت افراد ۱۲
نویسنده است وانسان نویسنده نیست واگر بیانِ کمیت افراد کرده اند آنرا قضیه محصوره
خوانند واین چهار قسم ست موجبه کلیه سالبه کلیه موجبه جزئیه سالبه جزئیه فصل قضایائے
چه حکم در محصوره یا بر کل افراد ست یا بر بعض آن و بر هر تقدیر یا بایجاب یا بسلب ۱۲
شخصیه در علوم معتبر نیست وقضیه مهمله در قوتِ محصوره جزئیه ست پس قضایائی معتبره
چه در علم از اشخاص بحث کرده نشود ۱۲
در علومِ حکمیه محصورات اربعه ست فصل حرفِ سلب در قضیه چون جزو محمول شود آن قضیه
را معدوله خوانند چون زید نانویسنده است واگر جزو نه شود آن را محصله خوانند چون

---

۱ باید دانست که این مهملهٔ متاخرین ست و فرق میان مهمله متقدمین و متاخرین این ست که مهملهٔ متاخرین لازم می شود جزئیه را بخلاف مهمله متقدمین زیراکه حکم بر طبیعه صادق ست وقت صدق حکم بر طبیعت بشرط وحدت ذهنیه چنانکه در طبیعیه پس مهمله متقدمین صادق شد بنا بر صدق قضیهٔ طبیعیه و مهمله متاخرین صادق نه شد اما فرق در میان قضیه طبیعیه و مهملهٔ قدما آن ست که در قضیهٔ طبیعیه و مهمله قدما آن ست که در قضیهٔ طبیعیه و مهمله لحاظ اطلاق است بخلاف مهملهٔ قدما موضوع نفس طبیعه است بغیر اعتبار امر زائد حتی که اطلاق را هم لحاظ نه کنند پس ضرور شد که بر موضوع طبیعیه صرف احکام عموم جاری شود و در مهملهٔ قدما احکام عموم و خصوص هر دو قدما نه دقیق بالتامل حقیق ۱۲ مولوی عبدالماجد سلمه،

۲ وسوره نیز نامند اشتمال آن بر سور مبین کمیت افراد چه و آن چیز که کمیت بیان کرده شود آن را سور خوانند ماخوذ از سور بلد ست ای شهر پناه که محیط باشد شهر را ۱۲ ۳ یعنی هر دو متلازم اند ای هرگاه مهمله صادق آید جزئیه صادق آید چه حکم در مهمله بر افراد موضوع ست و هرگاه که صادق آید حکم بر افراد موضوع پس صادق آید این حکم بر جمیع افراد یا بر بعض آن و بر هر دو تقدیر صادق آید حکم بر بعض افراد و آن جزئیه است و هرگاه جزئیه صادق آید حکم باشد بر مطلق افراد آن و آن مهمله است ۱۲ هدایة القطبی ۴ چراکه مهمله مندرج است تحت جزئیه و از شخصیه بحث نه کرده شود زیراکه جزئیات از جهت تغیر و عدم ثباتش در معرفتش کمال نیست و طبیعیه در علوم از اصلا بحث نمی شود چونکه طبیعیه کلیه من حیث هی هرگاه موجود خارج نیست پس نیز کمال در معرفت احوال آن نخواهد شد پس منحصر شد قضایا معتبره در محصورات اربع ۱۲ مولوی عبدالماجد سلمه، ۵ همچنین اگر جز موضوع شود آن را معدولة الموضوع گویند چون اللاحی جماد و اگر جزو هر دو موضوع و محمول واقع شود آن را معدولة الطرفین نامند چون اللاحی لا عالم ۱۲ ۶ لعدول الحرف الذی فیها عن معناه الاصلی اذ حرف السلب موضوع فی الاصل لرفع النسبة الایجابیة فاذا جعل جزء من احد الطرفین او کلیهما لم یبق علی معناه فصار معدولا فسمیت القضیة التی هو فیها وجزء لها معدولة تسمیة الکل باسم الجزء ۱۲ ۷ برائے تحصیل هر دو طرف اگرچه مفهوم هر دو یا یکے ازان عدمی باشد اگر گوئی که با وجود جز حرف سلب در قضیه زید اعمی او را قضیهٔ معدوله گویند خواهم گفت که این قضیهٔ معدوله معقوله است و محصله ملفوظه و ازینجا معلوم شد تقسیم معقوله باین نهج که اگر معنی سلب جز باشد پس معدوله است والا محصله و مثال معدوله معقوله و محصله ملفوظه سابق گذشت زیراکه اعمی معنی آن عدم مقید بالبصر است و در لفظ حرف سلب جز نیست و مثال معدوله ملفوظه و محصله معقوله اللاحی عالم است وقتی که لاحی اسم شخصی باشد ۱۲ مولوی عبدالماجد سلمه، ۱۲

زید نیست نویسنده فصل[1] نسبتِ محمولْ با موضوع خواه بایجاب خواه بسلب شاید
لاشتمالها علی الضرورة ۱۲ مراة الشروح

که ضروری باشد یعنی[2] مُسْتَحِیْلُ الْاِنْفِکَاک باشد آنرا قضیه ضروریه مطلقه خوانند چون کلُّ

انسانٍ حیوان بالضرورة ولاشیٔ من الانسان بحجر بالضرورة وشاید که سلب ضرورت
پس حقیقت این نیست مگر بسلب حجریت از انسان ۱۲ قطبی

از هر دو طرف باشد آنرا ممکنهٔ خاصه خوانند چون کل انسان کاتب بالامکان الخاص

ولاشیٔ من الانسان بکاتب بالامکان الخاص موجبه وسالبه را معنی یکی ست یعنے
ای بالفعل ۱۲

ثبوتِ کتابت وسلبِ کتابت بہیچ کدام انسان را ضروری نیست ویا از یک طرف
برابر ست که موجبه باشد یا سالبه ۱۲

جہت عام بودنش از ممکنهٔ خاصه ۱۲
باشد که مخالفِ حکم اوست آنرا ممکنهٔ عامه خوانند چون کل انسانٍ کاتبٌ بِالامکانِ العام

ف۱ دریں فصل مصنف قدس سره بیان قضایائے موجہه می نمائد وہر قضیه که مشتمل باشد بر جہت آنرا موجہه خوانند جہت اشتمال آن بر جہت در باعیه گویند جہت اشتمال آن برچہار جزو که جزو چہارم آن جہت ست ومتنوعه نامند جہت اشتمال بر نوع چہ جہت نوعی از کیفیت ست سوال قضیه را باعتبار ذکر رابطه ثلاثیه وباعتبار ذکر جہت رباعیه خوانند پس چرا باعتبار ذکر سور خماسیه نخوانند جواب رابطه قضیه لازم ست وہمچنیں جہت از قبیل اوست برائے ایں که ہر قضیه که ہست از صلاحیت جہت انفکاک ندارد وسور از قبیل لوازم نیست چه عقدهٔ قضیه از صلاحیت باعتبار منفک می شود چنانکه در طبعیه ظاہر می شود وفرق میان جہت وسور سوال قضیهٔ مطلقه که دران جہت مذکور خالیست ازاں پس حال آن چوں حال سور است جواب اگر قضیه مطلقه خالی است در لفظ جہت لکن نیست خالی از صلاحیت آن پس برائے جہت لزوم برائے صلاحیت ثابت ست درآں بخلاف طبعیه که نیست آن صالح برائے سور ۱۲ کذا فی مراة الشروح

ف۲ لعدم تقیید بالشرط الوصف اوالوقت اوغیر ذلک اوالا تصرف بضرورة عندالاطلاق الیہا ۱۲ مراة الشروح ۔

ف۳ بداں که قومی از منطقیین شارح مطالع وفاضل اللاہوری ازآنہا رفته است جانب ایں که ممکنهٔ عامه قضیه نیست بالفعل جہت نه شامل بودنش بر حکم که آن وقوع ولا وقوع باشد وقضیه مشتمل باشد بر حکم وہرگاه قضیه نه شد پس نباشد موجہه چه موجہه قسمی ز قضیه ست وایں ہائے آنچیز که رفته است بجانب آن قوم خطاست نیست صواب بلکه صواب آن ست که ممکنه قضیه است ومشتمل ست بر وقوع برائے ایں که وقوع عبارت نیست از فعلیت بلکه مفہوم آن ثبوت حکایتی است اعم ازیں که باشد بر ہیچ فعلیت یا امکانیت ۱۲ مراة الشروح عه ۱ ے محال باشد

این که نباشد ایں نسبت میان موضوع ومحمول برابر ست که ایجابی بود یا سلبی ۱۲

عه یعنی معنی این نیست مگر ایجاب حیوانیت برائے انسان ۱۲

سه چه ایں لازم است که مرآن را حکم کرده شود در قضیه بعدم استحاله طرفین ای نسبت ایجابیه وسلبیه بایں طور که حکم کرده شود دران که آن ہر دو محال نیست اند ۱۲

یعنی سلبِ کتابت از انسان ضروری نیست و چون لا شئی من الانسانِ

بکاتب بالامکانِ العام یعنی ثبوتِ کتابت انسان را ضروری نیست شاید که بدوام باشد یعنی

وفرق ست باعتبار لفظ نہ باعتبار معنی ۱۲

ہمیشگی بے اعتبار ضرورة آنرا دائمہ مطلقہ خوانند چون فلک متحرک دائما و شاید کہ بالفعل

لاشتمالها علی الدوام و عدم تقیید ہا بالوصف ۱۲ مرأة الشروح

باشد یعنی فی الجملہ و آنرا مطلقہ عامہ خوانند چوں کل انسان متنفس بالفعل

ای نسبت محمول بالموضوع ۱۲

فصل عکس قضیہ حملیہ آں باشد کہ محمول را موضوع کنند و موضوع را محمول بردرجہیکہ

ایجاب و سلب و صدقِ اصلی محفوظ باشد پس موجبہ کلیہ بموجبہ جزئیہ منعکس شود

سلہ فرق در ضرورت و دوام آن ست کہ انفکاک ضرورت محال ست و انفکاک دوام ممکن است وغیر واقع ۱۲ سلہ جہت بودنش عام از وجودیہ لادائمہ کہ مرکب از دو مطلقہ عامہ۔ یکے موجبہ و دیگر سالبہ و از وجودیہ لاضروریہ کہ ہنگام بودنش موجبہ مرکب ست از موجبہ مطلقہ عامہ سالبہ ممکنہ عامہ و ہنگام بودنش سالبہ مرکب ست از سالبہ مطلقہ عامہ و موجبہ ممکنہ عامہ و از ضروریہ مطلقہ و دائمہ مطلقہ و مشروطیہ عامہ و عرفیہ عامہ کہ در ثالث حکم بضرورت نسبت است مادامیکہ وصف عنوانی ثابت است برائے ذات موضوع نحو کل کاتب متحرک الاصابع بالضرورة مادام کاتبا و در رابع حکم بعدم انفکاک نسبت است از ذات موضوع مادامی کہ وصف عنوانی ثابت است برائے ذات موضوع ۱۲ محمد زکریا مرحوم سلہ و نیست مراد بگردانیدن محمول موضوع ایں کہ محمول مع بقاء محمولیت موضوع عکس باشد تا لازم آید بودن علی السریر بل مراد ایں ست کہ گردانیدہ شود محمول موضوع بایں حیثیت کہ جاری شود بر آں احکام موضوع پس عکس برائے زید علی السریر الثابت علی السریر زید باشد ۱۲ مرآة الشروح۔ سلہ بایں طور کہ اگر اصل موجب باشد ہم موجب باشد و اگر سالب باشد عکس ہم سالب باشد برائے ایں کہ عکس لازم ست از لوازم اصل موجبہ گاہے مختلف از سالبہ باشد و ہمچنیں عکس آں پس یکے ازاں لازم برائے دیگرے بود پس عکس نباشد ۱۲ مرآة الشروح ۵ بداں کہ در اصل و عکس تبدیل در صدق نباشد بایں معنی کہ اگر فرض کردہ شود صدق اصل لازم آید ازاں صدق عکس آں لذاتہ قطع نظر از خصوصیت مواد نیست معنے ایں کہ اصل و عکس در واقع واجب ست کہ صادق باشد عکس قضایائے کاذبہ دریں و خارج شد ازیں تبدیل و طرف قضیہ بایں حیثیت کہ حاصل شود ازاں قضیہ لازمة المصدق با اصل بخصوصیت مواد چوں کل انسان ناطق کہ بعد تبدیل ازاں کل ناطق انسان حاصل می شود با آنکہ نیست عکس آں چہ ایں در ہر مواد صادق نمی آید چوں کل انسان حیوان و کل حیوان انسان پس لزوم کلیات بحسب خصوصیت مواد باشد پس عکس کلیہ نباشد جہت تخلف آں در بعض مواد ضرور ست و در عکس از عدم تخلف در جمیع مواد ۱۲ ہذا ترجمة مانی الشرح سلہ و بقاء کذب اعتبار کردہ نہ شد چہ از کذب ملزوم کذب لازم لازم نیاید چہ قول کل حیوان انسان کاذب ست با صدق عکس آں و آن بعض الانسان حیوان ست ۱۲ عہ ای ہذہ القضیة تسمی مطلقة لان ہذا المعنی متبادر عند اطلاق القضیة مجردة عن الجہات او لاشتمال علی الاطلاق العام ۱۲ مرأة الشروح عہ ای عکس مستقیم و مستوی گو ہر دو اسم اند برائے ایں عکس جہت استوار و موافقت ایں با اصل در طرفین ۱۲ ۱۲

مثلاً ہرگاہ کہ کلُّ انسانٍ حیوان صادق شود بعضُ الحیوانِ انسان نیز صادق شود ہم چنیں موجبۂ جزئیہ بموجبۂ جزئیہ منعکس شود مثلاً بعضُ الحیوانِ انسان صادق شود بعض الانسانِ حیوان نیز صادق شود زیراکہ موضوع و محمول باہم متلاقی شدہ اند در ذات موضوع و شاید کہ محمول اعم باشد پس در عکس کلیہ صادق نباشد و سالبہ کلیہ کنفسہا منعکس شود چوں ضروریہ باشد مثلاً ہرگاہ کہ لاشئ من الانسان بحجر بالضرورۃ صادق باشد لاشئ من الحجر بانسان بالضرورۃ صادق باشد و سالبہ جزئیہ عکس ندارد زیراکہ

ای بنفس آں قضیہ ۱۲ — او بالدوام ۱۲

لہ چہ ایجاب اجتماع ست میان موضوع و محمول پس افرادیکہ مجتمع شدند دراں موضوع و محمول باشد مشترک میان ہر دو پس ہرگاہ حیوان برائے تمام افراد انسان یا بعض ثابت شد پس انسان ہم برائے بعض افراد حیوان ثابت خواہد شد جہت اشتراک آں ہر دو دراں پس جزئیہ حاصل شد ۱۲ ہکذا فی مراۃ الشروح ۲ہ چہ اگر عکس کلی باشد اخص صادق آید بر جمیع افراد اعم یا بر جمیع تقادیر آں و ایں جائز نیست و در بعض مواد چوں کل انسان ناطق و بالعکس صدق کلیہ جہت خصوصیت مادہ است و در عکس ضرورت ۳ہ از لزوم و عدم تخلف از اصل در جمیع مواد ۱۲ ہکذا فی مراۃ الشروح ۳ہ جہت جواز عموم موضوع در سالبہ جزئیہ حملیہ چنانکہ مثالش در متن مذکور ست و عموم مقدم در شرطیہ۔ چوں قد لایکون اذا کان الشئ حیوانا کان انسانا پس اگر سالبہ جزئیہ منعکس شود پس نیست خالی ازیں کہ عکس آں یا سالبہ جزئیہ بود یا سالبہ کلیہ و بر اول سلب اعم از بعض اخص یا بر بعض تقادیر آں لازم آید و ایں جائز نیست کما لایخفی و بر ثانی عکس صادق نباشد چراکہ وقتی کہ جزئیہ صادق نباشد کلیہ صادق نخواہد آمد چنانکہ ظاہر ست پس اصلا سالبہ جزئیہ منعکس نہ شود ۱۲ ہذا خلاصۃ ما فی مراۃ الشروح۔

ھہ بیانش این ست کہ ہرگاہ صادق شد محمول بر آں کہ صادق شدہ است موضوع بر آں صادق شد موضوع و محمول بر آں فرد پس آں فرد فرد محمول خواہد شد چنانکہ فرد موضوع است و محمول صادق خواہد شد بر بعض افراد فی الجملہ عام ازاں کہ بر جمیع افراد صادق شود یا نہ پس چوں آں محمول را موضوع کردم و موضوع را محمول یعنی در کل انسان حیوان بعض الحیوان انسان گفتم ضروری ست کہ صادق باشد پس ثابت شد صدق موجبہ جزئیہ در عکس موجبہ مطلقہ ۱۲ مولوی عبد الماجد سلمہ عہ و ہم چنیں اگر دائمہ و مشروطہ عامہ و عرفیہ عامہ بود کہ عکس آنہا نفس آں قضایا ست چہ قول ما بالضرورۃ او بالدوام لاشئ من الکاتب بساکن الاصابع مادام کاتبا منعکس می شود لاشئ من الساکن بکاتب مادام کاتبا بالضرورۃ او بالدوام و ایں خلاف آں چیز است کہ نزدیک منطقیین مشہور شدہ است کہ ضروریہ و دائمہ و مشروطہ عامہ و عرفیہ عامہ منعکس عرفیہ عامہ می شوند ۱۲

بہ الا سالبہ جزئیہ مشروطہ خاصہ و سالبہ جزئیہ عرفیہ خاصہ منعکس نفس خود ہا می شوند چہ دلیلش قول ما بعض الکاتب لیس بساکن الاصابع مادام کاتبا بالضرورۃ و بالدوام لا دائما ای بعض الساکن بالفعل صادق آید در عکس آں بعض الساکن لیس بکاتب مادام ساکنا لا دائما اے بعض الساکن کاتب بالفعل صادق آید ۱۲ ۔

لیس بعض الحیوان بانسان صادق است در عکس وے لیس بعض الانسان بحیوان صادق نیست فصل نقیض قضیہ دیگر باشد کہ با وی در سلب و ایجاب و در کلیت و جزئیت و جہت مخالف باشد بحیثیتی کہ صدق ہر یک لذاتہ مستلزم کذب دیگری باشد و کذب

ہرگاہ ان دو قضیہ محصورہ باشند حصلات جہت بود آں در قوت جزئیات در حقیقت از محصورات ۱۲ لیس بعض الحیوان بعض الانسان

ہر یک لذاتہ مستلزم صدق دیگری باشد پس نقیض موجبہ کلیہ سالبہ جزئیہ باشد و نقیض سالبہ جزئیہ موجبہ کلیہ باشد فصل قضیہ شرطیہ متصلہ لزومیہ باشد اگر اتصال یا سلب

لو جزء الحکم فیما مراۃ الشروح

داد آں ست کہ ثبوت و سلب در آں ضرورت شود ۱۲

اتصال ضروری باشد چنانکہ گذشت و اتفاقیہ باشد اگر اتصال یا سلب

بوجود الاتفاق الواقع ۱۲ (الزوم)

وی ضروری نباشد چنانکہ اگر انسان ناطق ست حمار ناہق ست و قضیہ منفصلہ

سلہ دریں فصل مصنف قدس سرہ بیان تناقض کہ از احکام قضایاست می پرداز دو آن عبارت ست از دو امر اعم ازینکہ مفرد باشد یا قضیہ کہ یکی ازاں دو امر رفع امر دیگر باشد پس آن ہر دو امر نقیض باشد بدیں نہج کہ ہر یک ازاں دو نقیض دیگر بود چہ مرفوع نقیض رفع ست و رفع نقیض مرفوع ۱۲ سلہ ای حصول مخالفت با یجاب و سلب بدین نہج باشد کہ یکی از دو نقیض موجب بود و دیگر سالب اما نہ مطلق سالب بل وقتیکہ سلب رفع عین ایجاب باشد ای سلب بر عین ایجاب باشد ای سلب برعین آن ایجاب وارشود نہ بر امر دیگر سوائے آن پس مطلق با یجاب و سلب موجب تناقض نیست تا وقتیکہ وارد نشود سلب بر آں چیز کہ وارد شدہ است بر آں ایجاب ۱۲ ہذا خلاصہ ما فی مراۃ الشروح۔ سلہ برائے اینکہ اگر آن ہر دو قضیہ کلیہ باشند یا جزئیہ تناقض واقع نخواہد شد جہت جواز کذب دو کلیہ و صدق دو جزئیہ در مادہ کہ موضوع در آں اعم از محمول باشد چوں کل حیوان انسان و لا شئی من الحیوان بانسان کہ ایں ہر دو کاذب اند و چوں بعض الحیوان انسان و بعض الحیوان لیس بانسان کہ ایں ہر دو صادق اند ۱۲ ہذا ترجمہ ما فی القطبی سلہ ہرگاہ دو قضیہ موجبہ باشد اختلاف جہت ضروریست چہ اگر قضیتین متحد در جہت باشند متناقض نخواہند بود بنا بر کذب ضروریہ موجبہ و ضروریہ سالبہ در مادہ امکان خاص چوں کل انسان کاتب بالضرورۃ و لیس کل انسان کاتب بالضرورۃ کہ ایں ہر دو کاذب اند برائے اینکہ ایجاب کتابت برائے فردی از افراد انسان ضروری نیست و نہ سلب کتابت ازاں افراد و صدق ممکنہ عامہ موجبہ و ممکنہ عامہ سالبہ در آں چہ امکان سلب را فع امکان ایجاب نباشد نحو کل انسان کاتب بالامکان و لیس کل انسان کاتبا بالامکان پس ظاہر شد ازینکہ اختلاف جہت در موجہات ضروریست ۱۲ ہذا خلاصہ ما فی القطبی سلہ و در ماسوائے ایں امور ثلثہ مذکورہ ای کیف و کم و جہت اتحاد قضیتین متناقض شرط است و ایں اتحاد را در ہشت امر ضبط کردہ اند چنانکہ منطقی نظم کردہ است سہ در تناقض ہشت وحدت شرط داں وحدت موضوع و محمول و مکان ، وحدت شرط و اضافت جزو و کل قوت و فعل ست در آخر زماں ۱۲ سلہ قید حیثیت بجہے ایں ست کہ ہرگاہ بے اختلاف ایجاب و سلب مستلزم آن نباشد کہ یکے ازاں ہر دو صادق بود و دیگر کاذب و گاہے مستلزم صدق یکے و کذب دیگرے بود چوں زید ساکن و زید لیس بمتحرک کہ ایں دو قضیہ اند در ایجاب و سلب اختلاف دارند لیکن اختلاف ایں ہر دو مستلزم صدق یکی و کذب دیگر نیست بلکہ ہر دو صادق اند پس نقیض نباشند ۱۲

یا حقیقیہ باشد اگر انفصال در وجود و عدم باشد چون این[۱] عدد یا زوج باشد یا فرد یعنی
حقیقیہ جہت انفصال در ہر دو قضیہ نامیدہ شد بمنفصلہ حقیقیہ ۱۲
ہر دو مجتمع نشوند و مرتفع نشوند یا مانعۃ الجمع[۲] باشد اگر انفصال در وجود باشد چنانکہ گوئی این
چیز یا شجر باشد یا حجر یعنی ہر دو مجتمع نشوند لیکن ارتفاع شاید یا مانعۃ الخلو باشد اگر انفصال در
فقط ۱۲
عدم باشد چنانکہ گوئی زید یا در دریاست یا غرق نشود یعنی ہر دو مرتفع نشوند لیکن اجتماع
کہ زید در دریا باشد و غرق نشود ۱۲
شاید فصل تناقض[۳] و عکس[۴] در شرطیات بر قیاس حملیات معلوم شود فصل حجت بر سہ قسمت
یکی قیاس کہ آن استدلال ست بحال کلی بر حال جزئی چنانکہ گوئی کل انسان حیوان

---

[۱] بدانکہ ہر منفصلہ حقیقیہ مستلزم چہار متصلات ست دو ازاں بدیں نہج کہ مقدم آں متصلہ عین یکے جزو منفصلہ و تالی آں نقیض دیگر بود و دو ازاں بدیں صورت کہ مقدم آں نقیض یکے جزو تالی آں عین دیگر باشد در یں مثال کہ این عدد یا زوج باشد یا فرد چہار متصلہ بدیں طریق باشد اول آنکہ ہرگاہ باشد این عدد فرد نباشد زوج دوم آنکہ ہرگاہ باشد عدد زوج نباشد فرد سوم آنکہ ہرگاہ نباشد عدد زوج باشد فرد چہارم آنکہ ہرگاہ نباشد عدد فرد باشد زوج ۱۲

[۲] و گاہے اعتبار کردہ می شود در مانعۃ الجمع و الخلو تنافی میان نسبتین در صدق و در کذب مطلق بے قید فقط در ہر دو یعنی اعتبار کردہ می شود در مانعۃ الجمع تنافی مطلق در صدق میان نسبتین ای ہر دو در صدق مجتمع نمی شوند برابر ست کہ تنافی در کذب ہم باشد بایں طور کہ آں ہر دو جمع نشوند در کذب یا نہ ہمچنیں اعتبار کردہ می شود در مانعۃ الخلو تنافی در کذب یعنی ایں کہ آں ہر دو مجتمع نمی شوند در کذب برابر ست کہ این باشد تنافی در کذب بدیں نہج کہ آں ہر دو جمع نشوند در صدق نیز یا نہ و ایں محتمل دو وجہ است یکے آنکہ باشد حکم در مانعۃ الجمع بہ تنافی در صدق حکم کردہ شود دراں بہ تنافی در کذب برابر ست کہ حکم کردہ شود بعدم تنافی در کذب یا نہ حکم کردہ شود بچیزے از تنافی و عدم آں و ایں کہ باشد حکم در مانعۃ الخلو تنافی در کذب و حکم کردہ شود بہ تنافی در صدق برابر ست کہ حکم کردہ شود بہ عدم تنافی یا نہ حکم کردہ شود بچیزے از تنافی و عدم آں دوم آنکہ حکم کردہ می شود در مانعۃ الجمع بتنافی در صدق برابر ست کہ حکم کردہ شود بہ تنافی در کذب یا بعدم تنافی یا نہ حکم کردہ شود بچیزے ازاں ہر دو در مانعۃ الخلو بہ تنافی در کذب برابر ست کہ حکم کردہ شود بہ تنافی در صدق یا بہ عدم آں یا نہ حکم کردہ شود بچیزے ازاں ہر دو ماخوذ از مراۃ الشروح

[۳] بداں کہ در تناقض قضایائے شرطیہ نقیض صریح بعد اختلاف ایجاب و سلب کلیت و جزئیت واجب است ای اتحاد در نوع ای در لزوم و عناد و اتفاق در جنس لے در اتصال و انفصال پس نقیض شرطیہ موجبہ کلیہ متصلہ لزومیہ بود و نقیض منفصلہ موجبہ کلیہ منفصلہ عنادیہ سالبہ جزئیہ منفصلہ عنادیہ بود ۱۲ مراۃ الشروح۔

[۴] بداں کہ شرطیہ متصلہ موجبہ خواہ کلیہ باشد خواہ جزئیہ عکس آں موجبہ جزئیہ آید و سالبہ کلیہ اتفاقیہ اگر خاصہ باشد عکس فائدہ ندہد و اگر عامہ بود منعکس نہ شود و در منفصلات عکس متصور نہ شود فافہم ۱۲ محمد زکریا مرحوم ۱۲

وکلُّ حیوانٍ جسمٌ فکلُّ انسانٍ جسمٌ پس استدلال کردی بحالِ حیوان کہ کلی ست برحالِ جزئی وی کہ انسان ست دوم استقرار[۱] کہ آں استدلال ست بحالِ جزئیات برحالِ کلی چنانکہ گوئی ہر یک از انسان وطیور وبہائم[۲] فکِ اسفل را می جنباند در حالِ مضغ (بالفتح خائیدن ۱۲) پس جمیع حیوان چنیں باشند پس استدلال کردی بحالِ جزئیاتِ حیوان کہ انسان وبہائم وطیور اند برحالِ حیوان کہ کلی ایشان ست سوم تمثیل کہ آں استدلال ست بحالِ جزئی برحالِ[۳] جزئی دیگر چنانکہ گوئی نبیذ[۴] حرام ست بنا برآں کہ خمر[۵] حرام ست زیراکہ ہر دو جزئی مسکر اند

فصل استقرار[۶]

---

۱ الاستقراء المطلق قد قسموہ الی قسمین تام وھو ان تتبع الجزئیات بحیث لایشذ عنہا جزئی اصلاً فیکون حاصراً عقلاً لجمیع کقولنا الجسم اما فلکی او عنصری بسیط او مرکب وکلہا متحیز لذاتہ فکل جسم متحیز لذاتہ فیفید الجزم ویسمی قیاساً مقسماً وناقص وھو ان تتبع اکثر الجزئیات بان لایکون حاصراً عقلاً وھو یفید الظن ۱۲ مرأۃ الشروح

۲ جہت امر مشترک میان ہر دو جزئی یعنی استدلال کردہ می شود در بیں نہج کہ حکم برائے امر ثابت ست بعلتی ومنتقل می شود جانب امر آخر بنا بر یافتہ شدن آں علت موجبہ برائے آں حکم در آں وفقہا تمثیل را قیاس ومقیس علیہ را اصل ومقیس را فرع وامری را کہ مشترک باشد میان ہر دو علت جامعہ مینامند ومتکلمین تمثیل را استدلال شاہد برغائب میگویند پس فرع غائب است واصل شاہد ۱۲ ہذا خلاصہ ما فی مرأۃ الشروح ۳ یعنی شراب خرما وخوبانی کہ از جوب جز آں گیرند ۱۲ ۴ خمر شراب انگوری یا مطلق شراب مست کنندہ واول مختار حنفیہ است وثانی مختار شافعیہ است وصاحب قاموس گوید اصح آں ست کہ مطلق باشد چہ زمانے کہ آیۂ تحریم خمر در مدینہ نازل شد شراب انگوری در مدینہ نبود بلکہ شراب خرما بود ۱۲ ۵ قال المصنف قدس سرہ فی حاشیۃ شرح التجرید لابد فی الاستقراء من الحصر الکلی فی جزئیاتہ ثم اجراء حکم واحد علی تلک الجزئیات لتعدی ذلک الحکم الی ذلک الکلی فان کان الاستقراء تاماً وقیاساً مقسماً فکان ثبوت ذلک الحکم لتلک الجزئیات قطعیاً ایضاً وافاد فلک الحکم الجزم بالقضیۃ الکلیۃ وان کان ظنیاً افاد الظن بہا وان کان ذلک الحصر ادعائیاً بان یکون ہناک جزئی آخر لم یذکر ولم یستقر حالا لکنہ ادعی بحسب الظاہر ان جزئیاتہ ما ذکر فقط افاد ظناً بالقضیۃ الکلیۃ لان الفرد الواحد یلحق بالاعم الاغلب فی غالب الظن ولم یفد یقیناً لجواز المخالفۃ انتہی کلامہ الشریف ۱۲

۶ جمع بہیمۃ چارپایہ اگرچہ بحری باشد یا ذی حیات کہ تمیز وعقل نداشتہ باشد ۱۲

وتمثیل مفید ظن[۱] باشند وقیاس مفید یقین باشد پس عمده در باب تحصیل تصدیقات

قیاس ست وآں عبارت ست از قول[۲] مؤلف از قضایا[۳] که لازم آید از وی لذاته قول

جهت افاده جزم ۱۲

دیگر چنانکه گوئی عالم متغیر ست وهرچه متغیر ست حادث ست پس لازم[۴] آمد که

عالم حادث باشد وقیاس بر دو قسم ست یکی اقترانی که در وی نتیجه یا نقیض نتیجه بالفعل

مذکور نباشد چنانکه مذکور شد دوم استثنائی که در وی نتیجه یا نقیض نتیجه بالفعل مذکور باشد

در قیاس ۱۲

چنانکه گوئی اگر ایں آدمی باشد حیوان باشد لیکن آدمی ست پس حیوان باشد لیکن

مثال اول ۱۲

حیوان نیست پس آدمی نیست فصل قیاس اقترانی یا حملی باشد یعنی مرکب از حملیات

مثال ثانی ست ۱۲

یا غیر حملی[۵] وقسم اول اظهر ست پس بر وی اقتصار کنیم وآن بر چهار نوع است زیراکه

---

۱ امابودن تمثیل مفید ظن ازجهت اینکه خصوصیت اصل شرط علیت باشد وخصوصیت فرع مانع بود ۱۲۔
۲ قول از قول مؤلف قال شارح المطالع ذکر المؤلف مستدرک والارکان حاصلہ ان القیاس لفظ… مرکب ومؤلف وظاهر انه تکرار لاطائل تحته وبعضهم جعله صفة کاشفة وانما اتی به لیدل علی ان بین اجزا… القیاس مناسبة فلایلزم الاستدراک ۱۲ مرأة الشروح ۳ قوله القضایا فوق الواحد اذا هو المتعارف الی المجموع المستلزم فی العلوم ولان القیاس لایترکب الامن قضیتین وخرج القضیة الواحدة المستلزمه لعکسها المستوی وبعکسها النقیض ۱۲ مرأة الشروح ۴ از قید لزوم خارج شد استقراء وتمثیل زیراکه مقدمات هردو اگرچه صادق [illegible] لازم نمی آید ازآنها مطلوب وهم از علم مقدمات علم بمطلوب نمی شود بنا بر عدم علاقه درمیان تتبع افراد تتبع ناقص درمیان حکم کلی چنانکه در استقراء تخلف است برائے امکان در بعض وهم علاقه نیست میان تحقق حکم جزو وتحقق آں در جزئی آخر چنانکه در تمثیل است برائے آنکه احتمال خصوصیت اصل دخلے باشد در جزئی که از ان ست در آخر متحقق نه شود ۱۲ مولوی عبدالماجد سلمه ۵ آنرا قیاس شرطی خوانند اعم ست ازیں که از شرطیات صرف مرکب شود چوں کلما کانت الشمس طالعة فالنهار موجود وکلما کان النهار موجودا فالعالم مضئی فکلما کانت الشمس طالعة فالعالم مضئی یا از حملیه وشرطیه ترکیب پذیرد وکلما کان هذا الشئی انسان کان حیوانا وکل حیوان جسم فکلما کان هذا الشئی انسانا کان جسما ازجهت اشتمال آں بر شرطیه نام نهادنش به بزرگ ترین دو جزو ست ۱۲ خلاصه مافی الشرح التهذیب للنیروی ومرأة الشروح تهذیب ۱۲

نسبتِ میانِ موضوع و محمول چون مجہول باشد احتیاج افتد بمتوسطے کہ اورا با ہر دو طرف
نسبت باشد تا بواسطۂ وی نسبتِ میانِ موضوعِ مطلوب و محمولِ آن معلوم شود آن را
حدِّ اوسط خوانند چنانکہ موضوعِ مطلوب را اصغر خوانند و محمولِ وی را اکبر و حدِ اوسط
اگر محمول شود اصغر را و موضوع شود اکبر را شکلِ اوّل خوانند و اگر عکس این شد آنرا شکلِ
رابع خوانند و اگر محمول شود ہر دو را آنرا شکلِ ثانی خوانند و اگر موضوع باشد ہر دو را آنرا شکلِ
ثالث خوانند **فصل** شکلِ اوّل شرطِ انتاج آنست کہ صغریٰ وی یعنی قضیہ کہ مشتمل بر اصغر ست موجبہ

لہ لتوسطہ فی المطلوب لکونہ واسطۃ یتوسل بہ الی النسبۃ بین الطرفین او لکونہ متوسطا بین الاصغر والاکبر فی الشکل الاول فیکون تسمیۃ بذلک ح باعتبار بین الاشکال واقدامہا ۱۲ مراۃ الشروح ۲ لصغرہ ولکونہ اخص غالبا فیکون اقل من افراد المحمول فصار اصغر ۱۲ مراۃ الشروح ۳ لانہ اعم غالبا فیکون اکثر افرادا من الموضوع فصار اکبر منہ ۱۲ ۴ لانہ ای ہذا الشکل طبعی لے علی ترتیب یقبلہ الطبع السلیم ویتلقاہ بالقبول وہو انتقال الذہن من الاصغر الی الاوسط ومن الاوسط الی الاکبر حتی یلزم منہ الانتقال من الاصغر الی الاکبر کما کان کذلک یکون الاول وہو منتج للمطالب الاربعۃ وبدیہی الانتاج ۱۲ مراۃ الشروح ۵ جہت بودنش مخالف برائے شکل اول در ہر دو مقدمہ برای صغریٰ وکبریٰ چہ مقدمہ در اصطلاح منطقیان آن قضیہ گویند کہ جز قیاس گردانیدہ شود جہت تقدم آن بر مطلوب پس بعد زوال نسبت اشکال ثلثہ بود پس ازین جہت نہادہ شد در مرتبہ رابع وضروب آن ہشت است ۱۲ ہذا ترجمہ مافی مراۃ الشروح ۶ و این شکل از شکل اول قریب ترست در بودن آن طبعی بسبب اشتمال اشرف مقدمہ و اشرف دو طرف مطلوب آن موضوع است پس گویا کہ این در درجہ قریب ست از اول و ازہمین جہت در مرتبہ ثانیہ واقع شد چہ این موافق ست برائے اول در اشرف دو مقدمہ کہ آن صغریٰ ست و مشتمل بر اشرف دو طرف مطلوب و آن موضوع است تا این کہ دعوی کردہ اند بعضی از منطقیان کہ شکل ثانی بین الانتاج و مشابہ شکل اول ست در انتاج کلی و آن اشرف ست از جزئی **سوال** ثالث منتج ایجاب ست و آن اشرف ست از سلب پس چرا در مرتبہ ثانیہ نہادہ نشد **جواب** شکل ثالث منتج ایجاب جزئی است در سہ ضرب و کلی اگرچہ سلب بود اشرف است از جزئی اگرچہ موجب بود بنا بر این کہ کلی در علوم انفع و اضبط ست دیگر آن کہ اشرف ایجاب از یک جہت است شرف کلیت از چند جہت برائے این کہ شکل ثانی محتمل ضروب اربعہ اگرچہ بحسب مطالب اربعہ نباشد فافہم ۱۲ ہذا مافی مراۃ الشروح ۷ کہ موافق ست با اول در ایجاب کبریٰ و جہت انتاج آن برائے جزئی پس اول بہ نسبت ثانی بعد باشد پس نہادہ شد در مرتبہ ثالث و ضروب آن شش است ۱۲ کذا فی مراۃ الشروح ۸ درین فصل شرائط شکل اول و دوم و سوم میپرد از دو ضرب و نتیجہ این ہر سہ ضروب را ہم ذکری سازد ۱۲ محمد زکریا ۹ چہ صغریٰ اگر سالبہ بود سفر تحت اوسط مندرج نخواہد بود پس حصول انتاج صورت نہ بندد و بنا بر آن کہ کبریٰ دلالت میکند بر آنچیز کہ برائے آن اوسط ثابت است کہ آن محکوم علیہ باکبر ست و صغریٰ بر تقدیر بودنش سالبہ حاکم ست کہ اوسط مسلوب از اصغر است پس اصغر در آن چیز یکہ ثابت ست برائے آن اوسط داخل نباشد پس حکم بر آن چیز کہ ثابت ست برائے آن اوسط متعدی جانب اصغر نشود بلکہ مجہول نیاید ۱۲ قطبی

باشد تا افراد اصغر در اوسط مندرج شود و کبریٰ وی یعنی قضیہ کہ مشتمل بر اکبر ست

کلیہ باشد تا حکم از اوسط متعدی باصغر شود بہ یقین پس صغریٰ شکل اوّل ہمیشہ موجبہ باشد

و کبریٰ وی کلیہ و ضروب منتجہ وی چہار ست اوّل موجبتین کلیتین نتیجہ موجبہ کلیہ باشد

دوم موجبہ جزئیہ صغریٰ با موجبہ کلیہ کبریٰ نتیجہ موجبہ جزئیہ باشد سوم موجبہ کلیہ صغریٰ

با سالبہ کلیہ کبریٰ نتیجہ سالبہ کلیہ باشد چہارم موجبہ جزئیہ صغریٰ با سالبہ کلیہ کبریٰ نتیجہ

سالبہ جزئیہ باشد پس شکل اوّل منتج محصورات اربعہ است و شرط شکل ثانی آنست کہ

مقدمتین وی مختلفتین باشد در ایجاب و سلب یعنی یکی موجبہ باشد و دیگرے سالبہ

لے چہ اگر جزئیہ بود اصغر تحت اوسط مندرج نہ شود برای اینکہ این وقت حکم بر بعض افراد اوسط باشد و جائز است کہ بعض دیگر بعض اصغر باشد پس لازم نیاید کہ حکم بر آن بعض کہ جزئیے حکم با اصغر باشد نیز چنانکہ کل انسان حیوان و بعض الحیوان فرس صادق ست و بعض الانسان فرس صادق نیست ۱۲ ہذا ملخصہ مافی مراۃ الشروح ۲ بالبدیہۃ بدون حاجت استدلال واز خواص ہمین شکل است منتج بودنش در ہر چہار محصورات اربعہ چنانکہ منتج بودنش موجبہ کلیہ را چہ دیگر اشکال منتج ایجاب کلی نیست و در شکل اول شکی است مشہور تقریرش بدین نہج است کہ نتیجہ در این شکل موقوف بر کلیت کبری است یعنی کبری اگر کلی خواہد بود منتج خواہد شد و الا و کلیت کبری موقوف بر نتیجہ است بنا بر آن کہ اصغر ای عالم از جملہ اوسط است کہ آن متغیر ست پس ثبوت اکبر ای حادث برای اصغر است و این ہمان نتیجہ است پس ہر یک از این ہر دو موقوف بر دیگر شد و آن مقتضی تقدم شئ بر نفس خود ست و این دور ست و آن محال بود و چیزے کہ مستلزم محال بود باطل باشد و ظاہر الانتاج نبود پس چگونہ بدیہی الانتاج باشد منطق تمام باطل گردید و حاصل حل شک بدین صورت در ذہن باید آورد کہ دور لازم نمی آید برائے اینکہ موقوف غیر موقوف علیہ است چہ در کلیت کبری حکم اجمالی بر جمیع آن چیز ست کہ مندرج تحت اوسط است نہ از این حیثیت کہ اوسط با اصغر از جملہ اوسط ست پس بر آن ہم حکم باشد و در نتیجہ حکم تفصیل بر اصغر است پس علم نتیجہ کہ آن حکم باکبر بر ذات اصغر باشد موقوف بر علم اجمالی ست کہ در کلیت کبری یافتہ می شود و آن موقوف نیست بر علم این تفصیل بلکہ در نفس الامر صدق آن موقوف بر صدق نتیجہ است پس موقوف علیہ اجمال بود و موقوف تفصیل باشد پس در اینجا دو علم اند علمی باکبر بر ذات اصغر باعتبار بودن ذات از افراد اکبر و علمی بر ذات اصغر باعتبار بودن آن ذات از افراد اوسط پس اول مطلوب مجہول مفصل موقوف است بر ثانی و آن معلوم مجمل است بدین اجمال پس موقوف علیہ غیر موقوف باشد بدین اعتبار در این ہیچ استحالہ نیست البتہ مستحیل توقف شئ بر نفس خود از جہت واحد ست فافہم ۳ در اشکال ۱۲ ہذا ملخصہ مافی مراۃ الشروح ۳ زیرا کہ اگر این شکل مرکب باشد از دو موجبہ محال اختلاف حاصل خواہد شد بایں طور کہ گاہے نتیجہ موجبہ خواہد شد و گاہے سالبہ و قیاس بنا بر بودن ہر دو مقدمہ موجبہ مقتضی آن ست کہ نتیجہ نباشد گر موجبہ و ہمچنین اگر مرکب شود از سالبتین ضرور اختلاف رو خواہد داد ۔

وکبری وی کلیہ[۱] باشد و ضروب نتیجہ وی نیز چہار[۲] ست اول موجبہ کلیہ صغری و سالبہ کلیہ کبری چنانکہ ہمہ ج ب است و ہیچ از آ ب نیست پس ہیچ از ج آ نیست دوم عکس این چنانکہ ہیچ از ج ب نیست و ہمہ آ ب ست پس ہیچ از ج آ نیست سوم موجبہ جزئیہ صغری و سالبہ کلیہ کبری چنانکہ بعض ج ب است و ہیچ از آ ب نیست بعض ج آ نیست چہارم سالبہ جزئیہ صغری و موجبہ کلیہ کبری چنانکہ بعض ج ب نیست و ہمہ آ ب پس بعض ج آ نیست پس[۳] نتیجہ شکل نیست الا سالبہ اما کلیہ[۴] و اما جزئیہ[۵] و شرط شکل ثالث آنست

---

۱ زیراکہ اگر جزئیہ شود اختلاف بود چنانکہ گفتیم کل انسان ناطق و بعض الحیوان لیس بناطق نتیجہ دہد بعض الانسان حیوان و ہرگاہ بدل کردم کبری و گفتم بعض الصاہل لیس بناطق نتیجہ دہد بعض الانسان لیس بصاہل و پوشیدہ نماند کہ در شکل ثانی یا کلیہ کبری دوام صغری یا آن کہ بودن کبری از ان قضایا کہ منعکس می شود سوالب آنہا ہم شرط است ممکنہ اگر صغری باشد ضرور ست کہ کبری ضروریہ بود یا مشروطہ عامہ یا خاصہ و اگر کبری و صغری صرف ضروریہ بود والا لازم کہ اگر اختلاف بود ۱۲ مولوی عبد الماجد سلمہ

۲ زیراکہ از شرط اول یعنی اختلاف در ایجاب سلب ساقط شد ہشت ضرب بنا بر اتحاد در مقدمتین و از قید ثانی یعنی کلیہ کبری خارج شد چہار بجہت عدم کلیہ کبری پس باقی ماند چہار مولوی عبد الماجد سلمہ

۳ چون این شکل بین الانتاج واقع نشدہ و بیان انتاج آن محتاج بدلیل ست پس اثبات این نتیجہ ایجاب کہ در جمیع ضروب متمسک بان تواند شد کردہ می آید و آن ضم نقیض نتیجہ بجہت کہ ایجاب آن جانب کبری و گردانیدش صغری پس شکل اول ہویدا شود پس نقیض صغری را منتج گردد مثلا وقتی کہ لا شئی من الانسان بحجر در قول کل انسان حیوان و لا شئی من الحجر بحیوان صادق نباید نقیض آن بعض الانسان حجر صادق آید و با کبری این را ضم کنیم بدین صورت کہ گفتہ آید بعض الانسان حجر و لا شئی من الحجر بحیوان پس شکل اول باشد و منتج بعض الانسان لیس بحیوان بعنوانہ نقیض صغری ست کہ آن کل انسان حیوان باشد پس آن خلف ست و لازم نمی آید از صورت قیاس چہ آن بدیہۃ الانتاج است و نہ از کبری و جہت بودنش مفروضۃ الصدق پس از صغری باشد و آن نقیض نتیجہ است و آن چیز کہ لازم آید از ان خلف باطل بود پس نقیض نتیجہ باطل باشد و نتیجہ حق بود و مطلوب ہمین ست و حال باقی ضروب برہمین قیاس باید کرد ہذا خلاصۃ ما فی مراۃ الشروح

۴ چنانکہ در ضرب اول و ثانی ای موجبہ کلیہ و سالبہ کلیہ با موجبہ جزئیہ گفتیم در کیفیت مختلف و در کم متحد اند ۱۲ محمد زکریا مرحوم

۵ چنانکہ در ضرب سوم و رابع ای موجبہ جزئیہ صغری و سالبہ کلیہ کبری و سالبہ جزئیہ صغری و موجبہ کلیہ کبری کہ در نسبت زیراکہ صغری و کبری مختلف اند ۱۲ محمد زکریا ۱۲

کبری

کہ صغری وی موجبہ[1] باشد ویکی از مقدمتین وی کلیہ[2] باشد وضروب[3] وی شش ست

سہ منتج ایجاب جزئی وسہ منتج سلب جزئی وآن سہ کہ منتج ایجاب جزئی اول موجبتین کلیتین[4]

چنانکہ ہمہ ب ج است وہمہ ب آ است دوم صغری موجبہ جزئیہ وکبری موجبہ کلیہ

چنانکہ بعض ب ج است وہمہ ب آ است سوم صغری موجبہ کلیہ وکبری موجبہ جزئیہ

چنانکہ ہمہ ب ج است وبعض ب آ است پس نتیجہ ایں ہر سہ ضرب بعض ج آ ست

وآں سہ کہ منتج سلب جزئی است اول موجبہ کلیہ صغری وسالبہ کلیہ کبری چنانکہ ہمہ

ب ج ست وہیچ از ب آ نیست دوم موجبہ جزئیہ صغری وسالبہ کلیہ کبری چنانکہ بعض

---

[1] قولہ موجبہ باشد آہ بدانکہ بایجاب صغری وفعلیت آن ہم ضروریست زیراکہ حکم در کبری آن شکل خواہ ایجابی باشد خواہ سلبی باشد بر اوسط بالفعل پس اگر اصغر با اوسط بالفعل متحد نباشد حکم از اوسط جانب اصغر بالفعل متعدی نشود پیوستہ کہ بنا بر مذہب شیخ حکم در کبری نیست مگر بر آن شئی کہ ثابت شدہ است برائے او اوسط بالفعل ۱۲ مولوی عبد الماجد سلمہ [2] زیراکہ اگر ہر دو مقدمہ جزئیہ شود ہر آئینہ جائز خواہد شد آنکہ بعض اوسط کہ حکم کردہ شدہ است بر آن باصغریت غیر آن بعض باشد کہ حکم شدہ است بر آن بکبریت پس حکم از اکبر ضروری نیست کہ متعدی شود جانب اصغر چنانکہ بعض الحیوان انسان وبعض الحیوان فرس صادق است وبعض الانسان فرس صادق نیست کذا فی بعض الشروح ۱۲ مولوی عبد الماجد سلمہ [3] ہرگاہ از دہ ضرب از شانزدہ ضرب افتادند باقی ماند آنچہ مصنف رح ذکر فرمودہ ۱۲ محمد زکریا [4] بدان علمک اللہ تعالی علما نافعا کہ چوں ایں شکل ہم غیر جین الانتاج واقع شدہ وبیان انتاج آن محتاج بدلیل ست پس اثبات ایں نتیجہ بخلف کہ در جمیع ضروب مستقیم بر آں تواند شد کردہ می آید وآں درین مقام عبارت ست ازینکہ گرفتہ شود نقیض نتیجہ وگردانیدہ شود کبرے جہت کلیت آن وصغری قیاس جہت ایجاب آن صغری پس شکل اول گردد پس منافی کبری قیاس مفروضہ الصدق منتج شود آن محال است وایں محال لازم نیاید جہت منتج بودنش ونہ از صغری بنا بر آن کہ او صادق است پس لازم نیاید مگر از کبری وآں نقیض نتیجہ است پس باطل شد پس نتیجہ حق باشد چوں کل انسان حیوان وکل انسان ناطق کہ بعض الحیوان ناطق صادق ست واگر ایں صادق نباید نقیض آن کہ ولاشئی من الحیوان بناطق است صادق آید ووقتی کہ ضم کردہ شود باصغری بایں طور کہ گفتہ کل انسان حیوان ولاشئی من الحیوان بناطق نتیجہ دہد لاشئی من الانسان بناطق وآں منافی ست کل انسان حیوان ناطق را وآں صادق ست پس آں چیز کہ منافی او باشد کاذب بود پس نقیض باطل شد نتیجہ حق گردید وقس علی ہذا باقی بضروب ۱۲ ہذا خلاصہ ما فی مرآۃ الشروح ۱۲ -

کبری

ب ج است و ہیچ از ب آ نیست سوم موجبہ کلیہ صغری و سالبہ جزئیہ کبری چنانکہ ہمہ

ب ج ست و بعض ب آ نیست و نتیجہ ہر سہ ضرب این ست کہ بعض این ست

ف و شکلِ رابع بعید ست از طبع پس اورا نیاوردیم اما قیاسِ استثنائی بر دو قسم

است یکی اتصالی و دوم انفصالی اتصالی آن ست کہ مرکب باشد از متصلہ لزومیہ

با وضع مقدم و آن را نتیجہ وضع تالی باشد چنانکہ گوئی کہ اگر این جسم انسان باشد

حیوان باشد لیکن انسان ست پس حیوان باشد یا مرکب از متصلہ لزومیہ با رفع تالی و

آن را نتیجہ رفع مقدم ست چنانکہ گوئی در مثال مذکور لیکن حیوان نیست پس انسان نباشد

لہ در شفا مرقوم ست کہ شکل ثانی و شکل ثالث اگرچہ بعکس کبری یا صغری جانب شکل اول میشود اما وقتیکہ موضوع خاص بموضوعیت و محمول خاص بر محمولیت باشد راجع نخواہد شد مثل لا انسان کاتب و لاشئی من الانسان بیبرد و الا بودن تالیف بر غیر نظم طبعی لازم آید ۱۲ لہ تا این کہ شیخ ابونصر فارابی و شیخ ابوعلی بن سینا این شکل را از اعتبار کردن در علوم وجہت ساقط کردہ اند و از جہت عدم اندراج مبین گشت این شکل در طبع ابعد و در انتاج اقسم پس بلحاظ این بعضی از تقسیم ہم این را خارج کردہ اند ۱۲ ہذا ما رأیتہ فی مرآۃ الشروح سہ و اما افادۃ للمتعلم علی سبیل الاعجاز و الاختصار بذکرش می پردازیم بدانکہ شرط شکل رابع بحسب کم و کیف با یجاب مقدمتین ست با کلیۃ صغری یعنی وقتیکہ مقدمتین موجب باشد صغری کلیہ بود و کبری اعم ست از ینکہ کلی بود یا جزئی یا اختلاف مقدمتین ست با کلیت احد المقدمتین ای وقتی کہ مقدمتان مختلف بایجاب و سلب باشد ضرور ست کہ صغری یا کبری کلی باشد پس باین اشتراط ہشت ضرب از شانزدہ ضروب محتملہ عقلی افتاد و آن موجبہ جزئیہ صغری با موجبہ کلیہ کبری و سالبہ جزئیہ صغری با سالبہ جزئیہ کلیہ کبرے و موجبہ جزئیہ صغری یا سالبہ جزئیہ کبری و سالبہ جزئیہ صغری یا موجبہ جزئیہ کبری است و ہشت ضرب باقی ماند و از ان یعنی اول و دوم منتج ایجاب و جزئی است و سوم منتج سلب کلی و باقی بہ پنج ضرب منتج سلب جزئی است و تفصیل ضروب ہشتگانہ نتیجہ برین ہیچ باید دانست کہ اول موجبہ کلیہ صغری و موجبہ کلیہ کبری چون کل انسان حیوان و کل ناطق انسان و دوم موجبہ کلیہ صغری و موجبہ جزئیہ کبری چون کل انسان ناطق و بعض الحیوان انسان و سوم سالبہ کلیہ صغری و موجبہ کلیہ کبری چون لاشئی من الانسان بحجر و کل ناطق انسان چہارم موجبہ کلیہ صغری و سالبہ کلیہ کبری چون کل انسان حیوان و لاشئی من الحجر بانسان پنجم موجبہ جزئیہ صغری و سالبہ کلیہ کبری چون بعض الحیوان کاتب و لاشئی من الحیوان بحجر ششم سالبہ جزئیہ صغری و موجبہ کلیہ کبری چون بعض الانسان لیس بکاتب و کل ناطق انسان ہفتم موجبہ کلیہ صغری و سالبہ جزئیہ کبری چون کل ضاحک حیوان بعض انسان لیس بضاحک ہشتم سالبہ کلیہ صغری و موجبہ جزئیہ کبری چون لاشئی من الفرس بحمار و بعض الحیوان فرس و انتاج این ضروب بخلف ثابت ست و آن درین مقام عبارت است ازین کہ ضم کردہ شود نقیض نتیجہ جانب یکے از دو مقدمہ قیاس یا منتج شود نتیجہ را کہ منعکس شود جانب آن چیزی کہ منافی است مقدمہ دیگر را کہ مفروض الصدق در قیاس ست باشد محال و این محال پیدا شدہ است از نقیض نتیجہ ۱۲ آن باطل ست فافہم و کن من الشاکرین ۱۲ محمد ذکریا

واما انفصالی آن ست کہ مرکب باشد از منفصلہ حقیقیہ با وضعِ احد الجزئین این سا ا نتیجہ رفعِ جزو دیگر باشد و بارفعِ احد الجزئین این را نتیجہ وضعِ جزو دیگر باشد پس او را چہار نتیجہ باشد چنانکہ گوئی این عدد یا زوج ست یا فرد لیکن زوج ست پس فرد نیست لیکن فرد ست پس زوج نیست لیکن زوج نیست پس فرد باشد لیکن فرد نیست پس زوج باشد یا مرکب باشد از منفصلہ مانعۃ الجمع با وضعِ احد الجزئین او را نتیجہ رفعِ جزو دیگر باشد پس او را دو نتیجہ باشد چنانکہ گوئی این جسم یا شجر ست یا حجر لیکن شجر ست پس حجر نیست لیکن حجر ست پس شجر نیست یا مرکب باشد از منفصلہ مانعۃ الخلو با رفعِ احد الجزئین او را نتیجہ وضعِ جزو دیگر باشد پس نتیجہ او را دو است چنانکہ گوئی این جسم یا لا حجر ست یا لا شجر لکن حجر ست پس لا شجر باشد لکن شجر ست پس لا حجر باشد تمام شد

لہ چہ وضعِ احد الجزئین منتج رفعِ جز دیگر ست جہت امتناع در رفعِ احد الجزئین منتج وضعِ دیگر ست جہت امتناع اجتماع و ارتفاع ۱۲ لہ ای قیاس شرطی استثنائی از دو مقدمہ مرکب میشود یکی شرطیہ خواہ متصلہ باشد خواہ منفصلہ و دیگر وضعیہ یکی از دو جزو شرطیہ دال باشد بر وضع و آن اثبات ست پس در وضعیہ اثبات یکی از دو طرف شرطیہ می باشد چون قول کلما کان زید انسانا کان حیوانا لکنہ انسان واما ان یکون ہذا الشئی شجرا او حجرا لکنہ شجر. یا رفعیہ ای یکے از دو جز و شرطیہ دال باشد بر رفع پس در رفعیہ رفع یک دو طرف شرطیہ بود چون کلما کان زید حملا کان ناہقا لکنہ لیس بناہق واما ان یکون ہذا الشئی شجرا او حجرا لکنہ لیس بشجر ترجمہ ما فی مراۃ الشروح (ف) ای رفع تالی در متصلہ منتج رفع مقدم باشد بنا بر آنکہ انتفاء لازم کہ آن تالی ست مستلزم انتفاء ملزوم ست ای لازم ست ازانتفاء ملزوم یعنی وقتیکہ لازم منتفی شد ملزوم منتفی شد پس رفع تالی مستلزم رفع مقدم ست ۱۲ ہذا خلاصۃ ما فی مراۃ الشروح (ف) عنادیہ چہ منفصلہ اتفاقیہ منتج نیست برای اینکہ صدق و وضع یک دو طرف آن یا کذب آن پیش از استثناء معلوم نیست پس مستفاد نخواہد شد از آن ۱۲ ہذا ترجمہ ما فی مراۃ الشروح (ف) بدانکہ در قیاس شرطی استثنائی ضرور ست از کلیت شرطیت ای کلیت وضع یا رفع اگر ہر دو امر منفی باشد محتمل ست این کہ لزوم باعتبار بر بعض اوضاع باشد و استثناء دیگر پس از اثبات یکی دو جز شرطیہ یا نفی او بہ ثبوت دیگر یا نفی آن لازم نیاید یا رب مگر وقتیکہ باشد وقت اتصال یا انفصال و وضع آن ہر دو بعینہ وقت استثناء وضع آن پس این منتج قیاس است بالبداہۃ چون القدم زید فی وقت الظہر مع عمرو اکرمۃ لکنہ قدم عمرو فی ذلک الوقت فاکرمۃ و نیست مراد بکلیت استثناء در جمیع ازمنہ نقط بل یا جمیع اوضاعی کہ منافی مقدم نباشد فافہم ہذا خلاصۃ ما فی شرح الشمسیہ ۱۲ -

ناشر:- وسیم بکڈپو، ۱۵۶۵ سوئی والان، نئی دہلی ۲